

บทที่ ๓

วิเคราะห์ปัจฉิมโอวาทในมหาปริณิพพานสูตร

ปัจฉิมโอวาทมีความสำคัญต่อการศึกษาและปฏิบัติตนตามหลักพระพุทธศาสนา เพราะถือว่าเป็นคำสอนที่เป็นมรดกทางธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ทรงฝากไว้แก่พุทธบริษัททั้ง ๔ ความไม่ประมาทหรือความมีสตินี้มีความจำเป็นต่อการดำเนินชีวิตในทุกมิติ การดำเนินชีวิตด้วยความไม่ประมาทย่อมเป็นการปิดช่องทางแห่งความผิดพลาดหรือความเสียหายทั้งหลายที่จะพึงเกิดมีขึ้น ดังนั้น

๓.๑ ความเสื่อมของสังขาร

๓.๑.๑ ความเสื่อมของชั้น ๕

ตามหลักพระพุทธศาสนา ชีวิตคือชั้น ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งเป็นการอธิบายแบบจำแนกแจกแจงองค์ประกอบที่สำคัญของชีวิต กล่าวอีกนัยหนึ่งก็ได้แก่รูปและการทำหน้าที่ของนามคือเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ชั้น ๕ นี้ เป็นสภาวะธรรมที่เป็นอภัยากฤต ไม่ได้ดีหรือชั่วโดยสภาวะ แต่ที่ปรากฏว่าดีหรือชั่วก็เกิดจากการปรุงแต่งที่เป็นกุศลและอกุศลของรูปนามนั้น ๆ เอง ดังนั้นท่านจึงจัดเป็นธรรมที่เป็นภูมิแห่งวิปัสสนาเหมือนกับธรรมอย่างอื่นมีธาตุ เป็นต้น คัมภีร์พระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงชั้น ๕ ไว้หลายแห่ง เช่น คัมภีร์ขุททกนิกาย กล่าวถึงความเสื่อมของชีวิตหรือชั้น ๕ ว่า ชีวิตนี้เป็นของน้อยด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ (๑) เพราะดำรงอยู่ช่วงเวลาเพียงเล็กน้อย (๒) เพราะมีคุณค่าเพียงเล็กน้อย ที่ชื่อว่าดำรงอยู่ช่วงเวลาเพียงเล็กน้อย คือ ในขณะจิตที่เป็นอดีต ชีวิตเป็นอยู่แล้ว ไม่ใช่กำลังเป็นอยู่ และไม่ใช่จักเป็นอยู่ ในขณะจิตที่เป็นอนาคต ชีวิตจักเป็นอยู่ ไม่ใช่กำลังเป็นอยู่ และไม่ใช่เป็นอยู่แล้ว ส่วนในขณะจิตที่เป็นปัจจุบัน ชีวิตกำลังเป็นอยู่ ไม่ใช่เป็นอยู่แล้ว และไม่ใช่จักเป็นอยู่ กล่าวโดยสรุปก็คือในขณะจิตที่เป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต ชีวิตมีความเป็นไปไม่เกี่ยวข้องกัน ชีวิต อรรถภาพ สุขและทุกข์ทั้งปวงเป็นธรรมที่ประกอบกันขึ้นชั่วขณะจิตเดียว ขณะย่อมหมุนไปอย่างรวดเร็ว แม้เทวดาผู้ดำรงอยู่ได้ตั้ง ๘๔,๐๐๐ กัป ก็เป็นอยู่ได้ด้วยจิตดวงเดียว ในขณะจิตหนึ่ง ๆ ไม่ใช่เป็นอยู่ได้ด้วยจิต ๒ ดวง ในขณะจิตเดียว ชั้นของสัตว์ที่ตายไป หรือยังดำรงอยู่ในโลกนี้ ดับไปแล้ว ทั้งหมดเป็นอย่างเดียวกัน ดับไปแล้วก็ได้สืบต่อกัน ชั้นที่แตกไปในอดีตอันหาลำดับมิได้ และชั้นที่จะแตกไปในอนาคตมีลักษณะไม่ต่างกับชั้นที่ดับในปัจจุบัน สัตว์ไม่เกิดด้วยอนาคตชั้น ย่อมดำรงอยู่ด้วยปัจจุบันชั้น เพราะจิตแตกดับไป สัตว์โลกก็ได้ชื่อว่าตายแล้ว ตามที่กล่าวมานี้เป็นปรมัตถบัญญัติ

๑. เสื่อมเพราะเป็นสภาพตั้งอยู่ชั่วขณะแล้วมีความแตกสลายเป็นที่สุด

อายตนะ ๖ เป็นปัจจัยของขันธ ๕ ดังนั้นจึงทำให้ขันธทั้งหลายที่แปรไปตามฉันทะเป็นไปไม่ขาดสาย ขันธทั้งหลายทรงตัวอยู่ไม่ได้แตกไปแล้ว กองขันธในอนาคตก็ไม่มี ส่วนขันธที่เกิดขึ้นในปัจจุบันก็ดำรงอยู่เหมือนเมล็ดผักกาดบนปลายเหล็กแหลม ฉะนั้น ความแตกทำลายแห่งขันธทั้งหลายที่เกิดขึ้นเหล่านั้นปรากฏอยู่ข้างหน้า ขันธทั้งหลายที่มีการแตกเป็นธรรมดาดำรงอยู่ มิได้รวมกับขันธเก่า ขันธทั้งหลายมาโดยสภาวะที่ไม่ปรากฏ แตกทำลายไปแล้ว ก็ไปสู่สภาวะที่ไม่ปรากฏ ย่อมเกิดขึ้นและดับไปเหมือนสายฟ้าแลบในอากาศ ฉะนั้น ชีวิตถือว่าเป็นของน้อย เพราะดำรงอยู่ชั่วเวลาเพียงเล็กน้อย เป็นอย่างนี้ ชีวิตเป็นของน้อยเพราะมีคุณค่าเพียงเล็กน้อย คือชีวิตเกี่ยวเนื่องด้วยลมหายใจเข้า-ออก ชีวิตเกี่ยวเนื่องด้วยมหาภูตรูป เกี่ยวเนื่องด้วยอาหารที่กลืนกิน เกี่ยวเนื่องด้วยไฟธาตุ และเกี่ยวเนื่องด้วยวิญญาณ มูลเหตุ (กริยา) บุพพเหตุ ปัจจัยทั้งหลายมีอารมณ์เป็นต้น แดนเกิด (ตณหา) ธรรมที่เกิดร่วมกัน ธรรมที่ประกอบกัน (อรุปรธรรม) ธรรมที่เกิดพร้อมกัน กิเลสเครื่องประกอบ (ตณหา) มีกำลังน้อย สภาวะธรรมเหล่านี้แต่ละอย่างมีกำลังน้อยตลอดเวลา ไม่นั่นคง ต่างก็ทำให้สภาวะธรรมอื่นตกลงลงไป เพราะสภาวะธรรมเหล่านี้ต่างก็ไม่มีความต้านทาน สภาวะธรรมเหล่านี้ต่างก็ไม่ดำรงกันและกันอยู่ได้ แม้สภาวะธรรมที่ทำให้ธรรมเหล่านี้เกิดก็ไม่มี อนึ่ง ธรรมอะไรๆ ก็มิได้เสื่อมไปเพราะธรรมอะไรๆ เพราะขันธเหล่านี้พึ่งถึงความแตกดับไปโดยประการทั้งปวง ขันธเหล่านี้ที่เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยก่อน แม้เหตุปัจจัยที่เกิดก่อนก็แตกดับไปแล้วในกาลก่อน ดังนั้น ขันธที่เกิดขึ้นและที่เกิดในภายหลังจึงไม่ได้เห็นกัน ชีวิตถือว่าเป็นของน้อย เพราะมีคุณค่าเพียงเล็กน้อย ดังกล่าวมานี้

ท่านเปรียบชีวิตมนุษย์ว่าเล็กน้อย นิดหน่อย ชั่วขณะ เร็วพลัน ประเดี๋ยวเดียว ตั้งอยู่ไม่นาน ดำรงอยู่ไม่นาน เพราะเทียบกับชีวิตของเทวดาชั้นจาตุมหาราช ชั้นดาวดึงส์ ชั้นยามา ชั้นดุสิต ชั้นนิมมานรดี ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี ชั้นพรหมภายิกา ดังนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “อายุของมนุษย์น้อย จำต้องไปสู่ปรโลก ต้องประสบกับความตายที่เข้าใจกันอยู่ ควรทำกุศล ประพฤติพรหมจรรย์ ผู้ที่เกิดมาแล้ว ไม่ตายไม่มี ผู้ใดมีชีวิตยืนนาน ผู้นั้นก็อยู่ได้เพียง ๑๐๐ ปี หรืออยู่ได้ เกินกว่านั้นก็มีน้อย” และตรัสว่า “มนุษย์มีอายุน้อย บุคคลผู้ฉลาดพึงดูหมิ่นชีวิตที่น้อยนั้น พึงเร่งประพฤติธรรมเหมือนคนถูกไฟไหม้ศีรษะ ฉะนั้น เพราะความตายจะไม่มาถึงไม่มี วันคืนล่วงเลยไป ชีวิตก็ใกล้หมดสิ้นไป อายุของสัตว์ทั้งหลายก็หมดสิ้นไป เหมือนน้ำในแม่น้ำน้อยจะแห้งไป ฉะนั้นรวมความว่า ชีวิตนี้น้อยนัก^๑

^๑ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๕๑-๕๓.

ท่านอธิบายความเสื่อมสลายของขันธ ๕ โดยกำหนดอายุ ๑๐๐ เป็นเกณฑ์ว่า มนุษย์ ย่อมตายภายใน ๑๐๐ ปี คือย่อมเคลื่อน ตาย สูญหาย สลายไป ในขณะที่เป็นกมล (น้ำใส) บ้าง เป็นอัมพุทะ (น้ำล้างเนื้อ) บ้าง เป็นเปสิ (จันเนื้อ) บ้าง เป็นขณะ (ก้อนเนื้อ) บ้าง เป็นปัญจสาขา (๕ ปุ่ม คือมือ ๒ เท้า ๒ ศีรษะ ๑) บ้าง ขณะตลอดบ้าง มีอายุเพียงครึ่งเดือน ๑ เดือน ๒ เดือน ๓ เดือน ๔ เดือน ๕ เดือน ๖ เดือน ๗ เดือน ๘ เดือน ๙ เดือน ๑๐ เดือน, ๑ ปี ๒ ปี ๓ ปี ๔ ปี ๕ ปี ๖ ปี ๗ ปี ๘ ปี ๙ ปี ๑๐ ปี ๒๐ ปี ๓๐ ปี ๔๐ ปี ๕๐ ปี ๖๐ ปี ๗๐ ปี ๘๐ ปี ๙๐ ปี หรือ ๑๐๐ ปี หากจะมีอยู่เกิน ๑๐๐ ปีนั้นไปก็มีน้อย อย่างไรก็ตามเสียก็ต้องตายเพราะชรา ไม่มีใครอาจหลีกเลี่ยงได้ ดังนั้น พระองค์จึงตรัสว่า

สัตว์ที่เกิดมาแล้ว มีภัยจากความตายเป็นนิจ เหมือนผลไม้สุกแล้วมีภัยจากการหล่นไปใน เวลาเช้า ฉะนั้น ภาชนะดินที่ช่างหม้อทำไว้ทั้งหมดมีความแตกเป็นที่สุด ฉันทิ ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็เป็นฉันทนั้น มนุษย์ทั้งเด็ก ผู้ใหญ่ โง่ และฉลาดทั้งหมด ย่อมไปสู่อำนาจของความตาย มีความตายรออยู่ข้างหน้า เมื่อมนุษย์เหล่านั้นผู้ถูกความตายครอบงำอยู่ กำลังจะไปจากโลกนี้สู่ปรโลก บิดาก็ปกป้องบุตรไม่ได้ หรือหมูญาคก็ปกป้องหมูญาติไม่ได้ เมื่อพวกญาคำลังเพ่งมอง ดูอยู่ รำพันกันเป็นอันมากอยู่นั้นแหละว่า จงดูสัตว์แต่ละตน ๆ ถูกความตายนำไป เหมือนโค ถูกนำไปฆ่า ฉะนั้น สัตว์โลกถูกความแก่และความตายครอบงำอยู่อย่างนี้ ชีวิตนี้น้อยนัก

มนุษย์ย่อมตายภายใน ๑๐๐ ปี แม้หากผู้ใดจะมีชีวิตอยู่เกินไปกว่านั้น ผู้นั้นก็จะตาย เพราะชราแน่แท้

ชนทั้งหลาย ย่อมเศร้าโศกเพราะวัตถุที่ยึดถือว่าเป็นของเรา เพราะความยึดถือที่เที่ยงแท้ ไม่มีอยู่ ความพลัดพรากจากกันนี้ เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง กุลบุตรเห็นดังนี้แล้ว ก็ไม่พึงครองเรือน^๒

ในอนัตตลักขณสูตร พระพุทธเจ้าตรัสถึงความเป็นอนัตตาหรือความเสื่อมของสังขาร มีใจความสรุปว่า บุคคลไม่อาจบังคับรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณให้เป็นไปตามความปรารถนาของตนว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณของเราจะเป็นอย่างนี้ หรืออย่าได้เป็นอย่างนั้น เพราะขันธ ๕ เป็นอนัตตา ฉะนั้น ขันธ ๕ จึงเป็นไปเพื่ออาพาธ (ความเสื่อม) เพราะขันธ ๕ ไม่เที่ยง ดังนั้น ขันธ ๕ จึงเป็นทุกข์ และเพราะไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ ขันธ ๕ จึงมีความแปรผันเป็นธรรมดา ไม่ควรที่จะเห็นว่าเป็นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา^๓ กล่าวในฐานะที่ขันธ ๕ คือรูปมีทุกข์ประจำสังขารคือเกิด แก่ เจ็บ ตาย รูปมีความเสื่อมดังนี้คือความเกิดของสรรพสัตว์เป็นความทุกข์ เมื่อมีเกิดก็มีแก่ ความแก่ ความคร่ำคร่า ภาวะที่จัดว่าเป็นความแก่ เช่น ฟันหลุด ผมหงอก หนังเหี่ยวยุบ ความเสื่อมอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ เหล่านี้คือความเสื่อมของกายสังขาร เมื่อมีความ

^๒ ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๓๙-๔๐/๑๔๕-๑๔๗.

^๓ วิ.มหา. (ไทย) ๔/๒๐-๒๓/๒๗-๓๐.

แก่ก็มีความตายหรือความจุติ ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตายกล่าวคือมฤตยู การทำกาละ ความแตกแห่งชั้นันท์ ความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ของเหล่าสัตว์^๔ ทั้งหมดนี้คือความเสื่อมและความทุกข์ที่เกิดจากสังขาร

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ความเสื่อมของชั้นันท์ ๕ ปรากฏในการอธิบายวิธีการกำหนดพิจารณาชั้นันท์ ๕ โดยความเป็นไตรลักษณ์มีใจความสรุปว่า^๕ รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันไม่เที่ยง โดยความหมายคือสิ้นไป เพราะเหตุนั้น ภิกษุนี้จึงควรได้กำหนดพิจารณาว่า รูปใดเป็นอดีต รูปนั้นก็สิ้นไปแล้วในภพอดีตนั้นเอง หามาถึงภพนี้ไม่ เหตุนี้จึงชื่อว่าไม่เที่ยง รูปใดเป็นอนาคตจักเกิดในภพถัดไป แม้รูปนั้นก็จักสิ้นไปในภพที่เกิดนั้นแหละ ไม่อาจไปสู่ภพอื่นจากภพนั้นไป เหตุนี้จึงชื่อว่าไม่เที่ยง รูปใดเป็นปัจจุบัน แม้รูปนั้นก็สิ้นอยู่ในภพนี้แหละ หาไปจากภพนี้ไม่ เหตุนี้จึงชื่อว่าไม่เที่ยง รูปใดเป็นภายนอก รูปนั้นก็สิ้นอยู่ในภายนอกนั้นแหละ ไม่อาจไปสู่ความเป็นภายใน เหตุนี้จึงชื่อว่าไม่เที่ยง แม้รูปภายใน รูปหยาบ รูปละเอียด รูปเลว รูปประณีต รูปไกล รูปใกล้ รูปนั้น ๆ ทั้งหมดก็สิ้นในรูปที่เป็นภาวะของตนนั้นเอง ไม่ได้สิ้นไปในรูปที่มีภาวะตรงกันข้าม เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าไม่เที่ยง รูปทั้งปวงชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขารแล้ว ด้วยว่าสิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมนำมาความกลุ้มมาให้ รูปทั้งปวงนั้นชื่อว่า เป็นทุกข์ฉัณโฑ ก็ชื่อว่า เป็นอนัตตา เพราะความหมายคือหาสารมิได้ฉัณโฑนั้น รูปที่ไม่เที่ยงจัดเป็นสังขตะโดยแท้ (ถูกปัจจัยปรุงแต่ง)

เพื่อยืนยันคำอธิบายนี้ท่านอรรถาธิบายว่า "...รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันเป็นของไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น อาศัยเหตุเกิดขึ้น มีความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความคลายไป ความดับไปเป็นธรรมดา" ชั้นันท์ในส่วนของการมีอธิบายอย่างเดียวกันนี้ นอกจากนั้นพระพุทโธศาจารย์ได้อ้างบาลีวิภังค์เกี่ยวกับการกำหนดพิจารณาชั้นันท์ ๕ โดยความเป็นไตรลักษณ์ว่า ภิกษุเห็นปัญจชั้นันท์โดยอาการไม่เที่ยงอยู่ ย่อมได้ขันติ (คือญาณ) อันเป็นอนุโลม เห็นอยู่ว่า "ความดับแห่งปัญจชั้นันท์เป็นความเที่ยง เป็นนิพพาน" ย่อมยังลงสู่สัมมัตตนิยามโดยอาการ ๔๐ คือ โดยอาการไม่เที่ยง (อนิจจโต) เป็นทุกข์ (ทุกข์โต) เป็นโรค (โรคโต) โดยอาการเป็นผี (คณฺหโต) โดยอาการเป็นลูกศร (สกลฺลโต) โดยอาการเป็นของชั่ว (อฆโต) โดยอาการอาพาธ (อาพาธโต) โดยอาการเป็นฝ่ายอื่น (ปรโต) โดยอาการทลาย (ปโลกโต) โดยอาการเป็นจัญไร (อิตฺติโต) โดยอาการเป็นอุบาทวะ (อุปฺทฺทวโต) โดยอาการเป็นภัย (ภยโต) โดยอาการเป็นอุปสรรค (อุปฺสคฺคโต) โดยอาการเป็นไหว (จลโต) โดยอาการเป็นแตกสลาย (ปภงฺคโต) โดยอาการเป็นไม่คงทน (อหฺรฺวโต) โดยอาการเป็นไม่มีที่ต้านทาน (อตาณโต) อาการเป็นไม่มีที่กำบัง (อเลณโต) โดยอาการเป็นไม่มีที่พึ่ง (อสรณโต) โดยอาการว่าง (ริตฺตโต) โดยอาการสูญ (ตุจฺจนโต) โดยอาการมิใช่ตน (สุญฺญโต) โดยอาการเป็นโทษ (อาเนินฺวโต) โดยอาการมีความแปรไปเป็นธรรมดา (วิ

^๔ ชุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๓๓/๕๐.

^๕ พระพุทโธศาจารย์ เรียบเรียง, มหามกุฏราชวิทยาลัย แปล, วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอน ๒, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย), หน้า ๔๙-๖๒.

ปริณามธมฺมโต) โดยอาการไม่มีแก่น (อสารกโต) โดยอาการเป็นมูลแห่งความลำบาก (อฆมูลโต) โดยอาการเป็นผู้ฆ่า (วรกโต) โดยอาการเสื่อม (วิภวโต) โดยอาการเป็นไปกับอาสวะ (สาสวโต) โดยอาการเป็นสังขตะ (สงขโต) โดยอาการเป็นเหยื่อมาร (มารามิสโต) โดยอาการมีชาติเป็นธรรมดา (ชาติธมฺมโต) โดยอาการมีชราเป็นธรรมดา (ชราธมฺมโต) โดยอาการมีพยาธิเป็นธรรมดา (พยาธิธมฺมโต) โดยอาการมีมรณะเป็นธรรมดา (มรณธมฺมโต) โดยอาการมีโสกะเป็นธรรมดา (โสกะธมฺมโต) โดยอาการมีปริเทวะเป็นธรรมดา (ปริเทวธมฺมโต) โดยอาการมีอุปายาสเป็นธรรมดา (อุปายาสธมฺมโต) โดยอาการเป็นสิ่งมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา (สงกิเลสิกธมฺมโต) ดังนี้ก็ได้

อาการ ๔๐ ของสัมมัตตนิยาม (การเห็นสภาพความจริงของขั้น ๕) เหล่านี้ แต่ละอย่าง มีอธิบายดังนี้ (๑) อาการชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะขั้นนั้นไม่เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ตลอดไป และเพราะขั้นนี้มีเบื้องต้นและเบื้องปลาย (๒) อาการชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะถูกความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปบีบคั้น และเพราะเป็นพื้นที่สำหรับทุกข์ (๓) อาการชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะดำรงอยู่ได้ด้วยปัจจัย และเพราะเป็นมูลเหตุของโรค (๔) อาการชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะประกอบด้วยความปวดคือความทุกข์ เพราะเป็นที่ไหลออกแห่งหนองคือกิเลส และเพราะบวมขึ้น แก่เข้า และแตกด้วยความเกิดขึ้น ความแก่ และความสลายไป (๕) อาการชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะทำให้เกิดความเจ็บให้เกิด เพราะทิ่มแทงอยู่ภายใน และเพราะชักออกได้ยาก (๖) อาการชื่อว่าไม่เที่ยงของชั่ว เพราะถูก (อริยชน) ดีเตียน (แห่งอริยชน) ทำให้ไม่องกาม และเพราะเป็นที่ตั้งที่รองรับสิ่งชั่ว (๗) อาการชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะให้เกิดความไม่มีเสรี และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งความเจ็บไข้ (๘) อาการชื่อว่าไม่เที่ยงฝ่ายอื่น เพราะไม่อยู่ในอำนาจ และเพราะไม่เชื่อฟัง (๙) อาการชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะพังไปด้วยพยาธิ ชรา และมรณะ (๑๐) อาการชื่อว่าไม่เที่ยงจัญไร เพราะนำความโชคร้ายมิใช่น้อยมาให้ (๑๑) อาการชื่อว่าไม่เที่ยงอุปาทว เพราะเป็นที่ตั้งที่รองรับอุปาทวทั้งหลาย เหตุนำผลมิใช่ประโยชน์ที่ไม่รู้ (ไม่ได้คาดคิดไว้) มาให้ (๑๒) อาการชื่อว่าไม่เที่ยงภัย เพราะเป็นบ่อเกิดแห่งภัยทั้งปวง และเพราะเป็นฝ่ายตรงข้ามต่อการอบรมอัสสาสะ (ความโล่งใจอย่างยอดเยี่ยม) ที่ได้แก่ความสงบทุกข์เสียได้ (๑๓) อาการชื่อว่าไม่เที่ยงอุปสรรค เพราะถูกสิ่งไม่ใช่อุปสรรคหลายอย่างพัวพัน ถูกสิ่งที่เป็นโทษขัดขวาง และเพราะเป็นสิ่งที่ไม่ควรรับเอา (๑๔) อาการชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะหวั่นไหวด้วยพยาธิ ชรา มรณะ และโลกธรรมทั้งหลายมีลักษณะและความเสื่อมลักษณะ เป็นต้น (๑๕) อาการชื่อว่าไม่เที่ยงแตกสลาย เพราะเข้าถึงความแตกสลายเป็นปกติ โดยการกระทำ (ของตนหรือคนอื่น) บ้าง โดยเป็นเองบ้าง (๑๖) อาการชื่อว่าไม่เที่ยงคงทน เพราะตกไปได้ทุกรุ่นโดยปกติ และเพราะไม่มีเสถียรภาพ (๑๗) อาการชื่อว่าไม่เที่ยงมีที่ต้านทาน เพราะไม่มีที่คุ้มครอง และเพราะหาความปลอดภัยไม่ได้ (๑๘) อาการชื่อว่าไม่เที่ยงมีที่กำบัง เพราะไม่มีที่ลับพอจะหลบซ่อนได้ และเพราะไม่สามารถกำบังสัตว์ผู้ซ่อนตัวอยู่ได้ (๑๙) อาการชื่อว่าไม่เที่ยงมีที่พึ่ง เพราะไม่สามารถกำจัดภัยให้แก่ผู้อาศัยทั้งหลายได้ (๒๐) อาการชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะว่างจากความยั่งยืน ความงามและความสุขที่คนเขลาคาดคิดเอา

(๒๑) อาการชื่อว่าไม่มีแก่น เพราะเป็นสภาพว่างหรือเล็กน้อย (๒๒) อาการชื่อว่าสูญ เพราะว่างจากเจ้าของ ผู้ครอง ผู้สร้าง ผู้สวय (ผล) และผู้ดูแลรักษา (๒๓) อาการชื่อว่ามิใช่ตน เพราะแม้แต่ตนเองก็ไม่ได้เป็นเจ้าของ เป็นต้น (๒๔) อาการชื่อว่าปฐาพินพ (ผลร้าย) เพราะเป็นปฐาพินพทุกซ์ (ทุกซ์ที่เป็นไปอยู่) และเพราะความที่ทุกซ์เป็นตวัโทษ อีกนัยหนึ่ง ปฐาพินพ หมายถึง คนเขื่องใจ แม้ชั้นทั้งหลายก็ได้ชื่อว่าปฐาพินพเหมือนกัน (๒๕) อาการชื่อว่ามีความแปรไปเป็นธรรมดา เพราะความเปลี่ยนแปลงไปเป็นชราและมรณะ (๒๖) อาการชื่อว่าไม่มีแก่น เพราะอ่อนแอ และเพราะหักได้ง่ายเหมือนไม้กระพี้ (๒๗) อาการชื่อว่าปฐาพินพเหตุแห่งความลำบาก เพราะเป็นเหตุแห่งความทุกข์ยาก (๒๘) อาการชื่อว่าปฐาพินพ เพราะมักทำลายความไว้วางใจ (๒๙) อาการชื่อว่าเสื่อม เพราะปราศจากความเจริญและเพราะเป็นความเสื่อม (๓๐) อาการชื่อว่าปฐาพินพสังขตะ เพราะถูกเหตุปัจจัยปรุงแต่ขึ้น (๓๑) อาการชื่อว่าปฐาพินพเหี้ยมมาร เพราะเป็นเหี้ยมของมัจจุมารและกิเลสมาร (๓๒-๓๕) อาการชื่อว่า มิชาติ ชรา พยาธิ มรณะเป็นธรรมดา เพราะมีความเกิด แก่ เจ็บ ตายเป็นปกติ (๓๖-๓๙) อาการชื่อว่า มิโสกะ ปรีทวะ อุปยาสเป็นธรรมดา เพราะมีความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความคับแค้นในเป็นปกติ (๔๐) อาการชื่อว่าปฐาพินพสิ่งมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา เพราะมีความเป็นวิสัย (แดนหรือเป็นอารมณ์) แห่งสังกิเลส คือ ตัณหา ทิฏฐิ และทวาริตเป็นธรรมดา สัมมสนะ ๔๐ นี้ ย่อลงในสัมมสนะโดยอาการ ๑๐ คือ โดยอาการไม่เที่ยง ทลาย ไหว แตกสลาย ไม่คงคน มีความแปรไปเป็นธรรมดา ไม่มีแก่น เสื่อม เป็นสังขตะ มีมรณะเป็นธรรมดา เป็นอนิจจานุปัสสนา ๕๐ โดยพิจารณาอาการ ๑๐ ในแต่ละชั้น (๑๐ X ๕ = ๕๐)

การพิจารณารูปตามกาลมีวิธีปฏิบัติดังนี้คือ^๖ ผู้จะพิจารณารูป ควรดูความเกิดของรูป คือรูปนี้เกิดแต่เหตุ ๔ ประการ ด้วยเหตุมีกรรมเป็นต้น บรรดาเหตุ ๔ ประการนั้น รูปของสัตว์ทั้งหลาย เมื่อเกิดย่อมเกิดแต่กรรมเป็นเบื้องต้น ท่านอธิบายว่า ในปฏิสนธิขณะนั่นเอง สำหรับพวกครุภสยสัตว์ รูป ๓๐ ได้แก่ วัตถุทสกะ กายทสกะ และภาวทสกะ ย่อมเกิดด้วยอำนาจสันตติ ๓ รูปเหล่านั้นเกิดในอุปาทาขณะแห่งปฏิสนธิจิตนั่นเอง และแม้ในฐิตินะ กังคขณะก็เช่นกันกับอุปาทาขณะ บรรดารูปและจิตนั้น รูปมีความดับช้า เปลี่ยนยาก จิตดับและเปลี่ยนเร็ว เมื่อรูปยังตั้งอยู่นั้นแล ภาวจิตเกิดแล้วก็ดับไปถึง ๑๖ ครั้ง แม้อุปาทาขณะ ฐิตินะ กังคขณะแห่งจิตก็เป็นเช่นเดียวกัน แต่อุปาทาขณะและกังคขณะของรูปเป็นขณะเร็ว เช่นเดียวกันกับอุปาทาขณะและกังคขณะของจิตนั้น ส่วนฐิตินะ (ของรูป) เป็นขณะใหญ่ เป็นไปเท่าเวลาจิต ๑๖ ดวงเกิดแล้วดับไป ภาวจิตดวงที่ ๒ อาศัยวัตถุรูปอันเกิดก่อนที่เกิดขึ้นในอุปาทาขณะแห่งปฏิสนธิจิตถึงความตั้งอยู่ (ถึงฐิตินะ) แล้วเกิดขึ้น ภาวจิตดวงที่ ๓ อาศัยวัตถุรูปอันเกิดก่อนที่เกิดขึ้นพร้อมกับภาวจิตดวงที่ ๒ นั้น ถึงความตั้งอยู่แล้วเกิดขึ้น จิตมีความเป็นไปอย่างนี้ตลอดชีวิต แต่สำหรับสัตว์ผู้ใกล้มรณะ จิต ๑๖ ดวง อาศัย

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓-๙๐.

วัตถุรูปอันเกิดก่อนถึงความตั้งอยู่แล้วอันเดียวนั้นแหละเกิดขึ้นได้ รูปที่เกิดในอุปาทาขณะแห่งปฏิสนธิจิตย่อมดับไปพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๖ ต่อจากปฏิสนธิจิตไป รูปที่เกิดในฐานขณะ (ฐิติขณะ) แห่งปฏิสนธิจิต ย่อมดับไปพร้อมกับอุปาทาขณะแห่งจิตดวงที่ ๑๗ รูปที่เกิดในภังคขณะแห่งปฏิสนธิจิตถึงฐานขณะแห่งจิตดวงที่ ๑๗ ย่อมดับไป รูปมีความเป็นไปอย่างนี้ตราบเท่าที่ปวัตติกาลยังเป็นไปอยู่สำหรับพวกโอปปาติกสัตว์ รูป ๗๐ ก็เป็นไปด้วยอำนาจสันตติ ๗ อย่างนั้นเหมือนกัน

ความเป็นไปแห่งรูปที่เกิดแต่กรรมนั้น ท่านจำแนกไว้ดังนี้คือ (๑) กรรม (๒) รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน (๓) รูปที่มีกรรมเป็นปัจจัย (๔) รูปที่มีจิตอันมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (๕) รูปที่มีอาหารอันมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (๖) รูปที่มีฤดูอันมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน, กรรม ได้แก่ กุศลเจตนา และอกุศลเจตนา, รูปมีกรรมเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ รูป ๗๐ มีจักขุทสกะ เป็นต้น, รูปมีกรรมเป็นปัจจัย ได้แก่ วิบากขันธ์และรูป ๗๐, กรรมย่อมเป็นอุปถัมภกปัจจัยแห่งรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานด้วย

วิยักษณ์ ๕ ขึ้นสู่ไตรลักษณ์แล้วมนสิการด้วยความเจริญวัย มีดังนี้คือ ผู้ปฏิบัติกำหนดแบ่ง ๑๐๐ ปีเป็นปฐมวัย มัชฌิมวัย และปัจฉิมวัย แล้วมนสิการว่า รูปที่เป็นไปในปฐมวัย ก็ดับไปในปฐมวัยนั่นเอง ไม่ถึงมัชฌิมวัย เหตุนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็ชื่อว่า เป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นก็ชื่อว่า เป็นอนัตตา รูปที่เป็นไปในมัชฌิมวัยก็ดับไปในมัชฌิมวัยนั่นเอง ไม่ถึงปัจฉิมวัย เหตุนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แม้รูปที่เป็นไปในปัจฉิมวัย ที่จะสามารถเป็นไปต่อจากมรณะก็หาไม่มี เหตุนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา วิธีการกำหนดแบ่ง ๑๐๐ ปีเป็น ๑๐ ส่วน (วัย) คือแบ่ง ๑๐๐ ปีออกเป็น ๑๐ ปีแห่งเด็กอ่อน (มันททสกะ) ๑๐ ปีแห่งการเล่น (จิตทาทสกะ) ๑๐ ปีแห่งผิวพรรณ (วัณณทสกะ) ๑๐ ปีแห่งกำลัง (พลทสกะ) ๑๐ ปีแห่งปัญญา (ปัญญทสกะ) ๑๐ ปีแห่งความเสื่อม (หานิทสกะ) ๑๐ ปีแห่งความค่อม (ปีฬารทสกะ) ๑๐ ปีแห่งความค่อม (วังกทสกะ) ๑๐ ปีแห่งความหลงลืม (โมมูททสกะ) และ ๑๐ ปีแห่งความนอน (สยันทสกะ) วิมสนสิการมีดังนี้คือ รูปอันเป็นไปใน ๑๐ ปีแรกย่อมดับไปใน ๑๐ ปีแรกนั่นเอง ไม่ถึง ๑๐ ปีที่ ๒ เหตุ นั้น รูปที่เป็นไปใน ๑๐ ปีแรกนั้น จึงชื่อว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา รูปใน ๑๐ ปีที่ ๒ จนถึงรูปใน ๑๐ ปีที่ ๑๐ ก็ดับไปใน ๑๐ ปีแห่งตนนั่นเอง ไม่อาจเป็นไปต่อจากนั้น เหตุนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา นอกจากนี้ยังสามารถกำหนดแบ่งให้ละเอียดยิ่งขึ้นไปอีกจนถึงแบ่ง ๑๐๐ ปีออกเป็น ๑๐๐ ส่วน คือส่วนละ ๑ ปี

วิธีการกำหนดแบ่ง ๑ ปีออกเป็น ๓ ส่วน และ ๖ ส่วน ท่านแบ่งตามฤดูกาล เช่น รูปอันเป็นไปในฤดูฝน ๔ เดือนก็ดับในฤดูฝนนั่นเอง ไม่ถึงฤดูหนาว วิธีการกำหนดแบ่ง ๑ เดือน เป็น ๒ ส่วน คือแบ่งตามข้างขึ้นและข้างแรม วิธีการกำหนดแบ่ง ๑ วัน เป็น ๒ ส่วน ท่านแบ่งตามกลางวันและกลางคืน วิธีการกำหนดแบ่ง ๑ วัน เป็น ๖ ส่วน ท่านแบ่งตามเวลาเช้า กลางวัน เย็น ปฐมยาม มัชฌิมยาม และปัจฉิมยาม วิมสนสิการตามอาการ ๖ แห่งรูป คือรูปอันเป็นไปในตอนก้าว ก็ดับไปในตอนก้าว

นั่นเอง ไม่ถึงตอนลอย รูปอันเป็นไปในตอนลอย ก็ดับไปในตอนลอยนั่นเอง ไม่ถึงตอนแล รูปอันเป็นไปในตอนเหลียว ก็ดับไปในตอนแลนั่นเอง ไม่ถึงตอนเหลียว รูปอันเป็นไปในตอนเหลียว ก็ดับไปในตอนเหลียวนั่นเอง ไม่ถึงตอนคู้ รูปอันเป็นไปในตอนคู้ ก็ดับไปในตอนคู้นั่นเอง ไม่ถึงตอนเหยียด* เหตุนั้น รูปนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา วิธีการกำหนด ๑ ก้าวเท้า เป็น ๖ ส่วน ท่านแบ่งตามท่ายก ย่าง ย้าย หย่อน เหยียบ และยันเท้า คือยกเท้าขึ้นจากพื้น เรียกว่ายก นำเท้าไปข้างหน้า เรียกว่าย่าง ขยับเท้าออกข้างซ้ายหรือขวา เรียกว่าย้าย ลดเท้าลงเบื้องล่าง เรียกว่าหย่อน วางเท้าลงที่พื้น เรียกว่าเหยียบ กดเท้ากับพื้นในเวลายกเท้าอีกข้างหนึ่ง เรียกว่ายัน บรรดา ๖ ส่วนนั้น ในส่วนยก (เท้า) ธาตุ ๒ คือ ฐฐวิธาตุ และอาโปธาตุ มีประมาณต่ำ คืออ่อนกว่าปกติ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ มีประมาณยิ่ง คือแรงกว่าปกติ ในส่วนย่างและส่วนย้ายก็เหมือนกัน ในส่วนหย่อน เตโชธาตุ และวาโยธาตุ มีประมาณต่ำ ฐฐวิธาตุ และอาโปธาตุมีประมาณยิ่ง ในส่วนเหยียบและส่วนยันก็เช่นเดียวกัน วิธิมนสิการมีดังนี้คือ ธาตุทั้งหลายอันเป็นไปในส่วนยกก็ดี อุปาทายรูปแห่งธาตุเหล่านั้นก็ดี ย่อมดับไปในส่วนยกนี้เอง ไม่ถึงส่วนย่าง เหตุนั้น ธรรมทั้งปวงนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในส่วนย่าง ก็ดับไปในส่วนย่างนี้เอง ไม่ถึงส่วนย้าย ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในส่วนย้าย ก็ดับไปในส่วนย้ายนี้เอง ไม่ถึงส่วนหย่อน ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในส่วนหย่อน ก็ดับไปในส่วนหย่อนนี้เอง ไม่ถึงส่วนเหยียบ ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในส่วนเหยียบ ก็ดับไปในส่วนเหยียบนี้เอง ไม่ถึงส่วนยัน สังขารทั้งหลายอันเกิดขึ้นในส่วนนั้น ๆ ก็แตกไปในส่วนนั้น ๆ เอง เป็นข้อๆ เป็นท่อน ๆ เป็น แดน ๆ ไม่ถึงส่วนที่เหลือนอกนี้ เหมือนเมล็ดงาทั้งหลายที่ตกลงในกระเบื้องร้อนแล้ว มีเสียงแตก เหตุนั้น สังขารทั้งหลายนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะไม่เที่ยงจึงชื่อว่าทุกข์ เพราะเป็นทุกข์จึงชื่อว่าอนัตตา

ความเสื่อมของรูปตามนัยอาหาร อุตฺถุ กรรม จิต มีดังนี้คือ (๑) อาหารมยรูป - รูปอันเป็นไปในคราวอด ย่อมดับไปในคราวอดนั่นเอง ไม่ถึงคราวอิม รูปอันตั้งขึ้นในคราวอิมก็ดับไปในคราวอิมนั่นเอง ไม่ถึงคราวอด เหตุนั้น อาหารมยรูปนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (๒) อุตฺถมยรูป - รูปอันเป็นไปในคราวร้อนก็ดับไปในคราวร้อนนั่นเอง ไม่ถึงคราวเย็น รูปอันเป็นไปในคราวเย็นก็ดับไปในคราวเย็นนั่นเอง ไม่ถึงคราวร้อน เหตุนั้น อุตฺถมยรูปนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (๓) กัมมชรูป - รูปอันเป็นไปในจักขุทวาร ก็ดับไปในจักขุทวารนั่นเอง ไม่ถึงโสตทวาร รูปอันเป็นไปในโสตทวารก็ดับไปในโสตทวารนั่นเอง ไม่ถึงฆานทวาร รูปอันเป็นไปในฆานทวารก็ดับไปในฆานทวารนั่นเอง ไม่ถึงชีวาทวาร รูปอันเป็นไปในชีวาทวารก็ดับไปในชีวาทวารนั่นเอง ไม่ถึงกายทวาร รูปอันเป็นไปในกายทวารก็ดับไปในกายทวารนั่นเอง ไม่ถึงมโนทวาร เหตุนั้น รูปนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (๔) รูปมิจิตเป็นสมุฏฐาน - รูปอันเป็นไปในคราวดีใจก็ดับไปในคราวดีใจนั่นเอง ไม่ถึงคราวเสียใจ รูปอันเป็นไปในคราวเสียใจก็ดับไปในคราวเสียใจนี้เอง ไม่ถึงคราวดีใจ เหตุนั้น แม้จิตตสมุฏฐานรูปนั้นจึงชื่อว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดรูปมิจิตเป็นสมุฏฐานยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปร่างนี้แล้ว ย่อมจะเกิดความรู้ว่า ชีวิต อัตภาพ สุขและทุกข์ทั้งมวลประกอบ ไว้กับจิตดวงเดียว ขณะแห่งชีวิต เป็นต้นย่อมเป็นไปพลัน (ชั่วขณะจิตหนึ่ง) แม้เวทนาเหล่าที่มีอายุยืน ๘๔,๐๐๐ กับ ก็เชื่อว่าปลงชีวิต เป็นต้นไว้กับจิต ๒ ดวงตั้งอยู่ ชั้นของสัตว์ที่ตายหรือที่ยังดำรงอยู่ก็ตามมีความเหมือนกันหมด คือดับไปไม่ติดต่อกัน ชั้นทั้งหลายที่เป็นปัจจุบันดับอยู่ในระหว่างแห่งชั้นอดีตที่ดับมาแล้วไม่ขาดระยะ และชั้นที่จักดับในอนาคตมีลักษณะที่ดับไม่ต่างกัน เพราะจิตไม่เกิด สัตว์โลกก็ชื่อว่าไม่เกิด เพราะจิตเกิดขึ้นจำเพาะหน้า สัตว์โลกก็ชื่อว่าเป็นอย่างอยู่ เพราะจิตดับ สัตว์โลกก็ชื่อว่าตาย สังขารธรรมทั้งหลายที่แตกดับแล้วก็มิได้ไปเก็บไว้ที่ไหน กองสังขารสำหรับที่จะเกิดในอนาคตก็ไม่ได้มี สังขารทั้งหลายที่เกิดแล้วตั้งอยู่ก็เปรียบเหมือนเมล็ดพรรณผักกาดที่คนวางลงบนปลายเข็ม พอถูกปลายเข็มก็ตกไปพลันอนึ่ง เมื่อสังขารธรรมทั้งหลายเกิดแล้ว ความแตกดับก็ครอบงำธรรมเหล่านั้นไว้ มันจึงมีความแตกทำลายเป็นธรรมดา ไม่ปนกันธรรมก่อน ๆ สังขารทั้งหลายมาโดยอาการไม่ปรากฏ แม้แตกดับแล้วก็มิปรากฏ มันเกิดขึ้นและเสื่อมสิ้นไปเหมือนสายฟ้าปรากฏขึ้นในอากาศ ฉะนั้น

ความเสื่อมของธรรมดารูป (ยกรูปไปโบโศกเป็นอุทาหรณ์) มีดังนี้คือ รูปอันเป็นไปในเวลาที่มีสีแดงเรื่อย่อมดับไป ไม่อาจดำรงอยู่ถึงเวลาที่มีสีแดงเข้ม รูปอันเป็นไปในเวลาที่มีสีแดงเข้มก็ดับไป ไม่อาจดำรงอยู่ถึงเวลาที่มีสีแดงจางลง รูปอันเป็นไปในเวลาที่มีสีแดงจางลงก็ดับไป ไม่อาจดำรงอยู่ถึงเวลาที่มีสีแดงใสอันแรกผลิ รูปอันเป็นไปในเวลาที่มีสีแดงใสอันแรกผลิก็ดับไป ไม่อาจดำรงอยู่ถึงเวลาที่มีสีเป็นใสอันที่แก่จัดขึ้น รูปอันเป็นไปในเวลาที่มีสีเป็นใสอันที่แก่จัดขึ้นก็ดับไป ไม่อาจดำรงอยู่ถึงเวลาที่เป็นใสสีขาวอ่อน รูปอันเป็นไปในเวลาที่เป็นใสสีขาวอ่อนก็ดับไป ไม่อาจดำรงอยู่ถึงเวลาที่เป็นใสสีขาวแก่ รูปอันเป็นไปในเวลาที่เป็นใสสีขาวแก่ก็ดับไป ไม่อาจดำรงอยู่ถึงเวลาที่เป็นใสเหลือง รูปอันเป็นไปในเวลาที่เป็นใสเหลืองก็ดับไป ไม่อาจดำรงอยู่ถึงเวลาที่ร่วงจากชั่วหล่นไป เหตุฉะนั้น รูปจึงชื่อว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

ความเสื่อมของรูปโดยความเป็นกาลาป มีดังนี้คือ ผมหทั้งหลาย ขนทั้งหลาย เล็บทั้งหลาย ฟันทั้งหลาย และหนัง เป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ความเสื่อมโดยความเป็นคู่ธรรมคือ หลังจากพิจารณารูปโดยความเป็นไตรลักษณ์แล้วก็พิจารณาถึงความไม่เที่ยงแห่งจิตที่พิจารณานั้นอีก ความเสื่อมโดยความเป็นขณะคือพิจารณาจิตซ้ำ ๔ ขณะ ความเสื่อมโดยความเป็นลำดับคือพิจารณาจิตซ้ำ ๑๐ ขณะ หรือ ๑๐ ดวง

๒. เสื่อมเพราะความไม่มีตัวตน แต่มนุษย์หลงยึดมั่นโดยความเป็นตัวตน

พระพุทธโฆสะกล่าวอ้างข้อความในคัมภีร์อริยวงศกถาว่า เมื่อเห็นว่า ถ้าสังขารทั้งหลายพึงเป็นอตฺตาไซ้ จะถือเอาว่ามันเป็นอตฺตา ก็ควร แต่นั่นมันไม่ใช่อตฺตาเลย กลับถือเอาว่าเป็นอตฺตา เพราะเหตุนั้น สังขารทั้งหลายนั้นจึงเป็นอนัตตา เพราะไม่เป็นไปในอำนาจของใคร ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะมีแล้วกลับไม่มี ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะถูกความเกิดและความเสื่อมบีบคั้น ดังนั้นชื่อว่าเพิกทัญญู

เมื่อเห็นว่า ถ้าสังขารทั้งหลายพึงเป็นของเที่ยงไซ้ จะถือเอาว่ามันเที่ยง ก็ควร แต่นั่นมันไม่เที่ยงเลย มาถือเอาว่าเที่ยง เพราะเหตุนั้น สังขารทั้งหลายนั้นจึงไม่เที่ยง เพราะมีแล้วกลับไม่มี เป็นทุกข์เพราะถูกเกิดและความเสื่อมบิบบัน ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะไม่เป็นไปในอำนาจของใคร ดังนี้ชื่อว่าเพิกมานะ เมื่อเห็นว่า ถ้าสังขารทั้งหลายพึงเป็นสุขไซ้ จะถือเอาว่าเป็นสุข ก็ควร แต่นั่นมันเป็นทุกข์แท้ ๆ กลับถือเอาว่าเป็นสุข เพราะเหตุนั้น สังขารทั้งหลายนั้นจึงเป็นทุกข์ เพราะถูกความเกิดและความเสื่อมบิบบัน ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะมีแล้วก็ไม่มี ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะไม่เป็นไปในอำนาจของใคร ดังนี้ชื่อว่าคุมความยินดีไว้ได้ ความเพิกทัญญูย่อมมีแก่ผู้ปฏิบัติผู้เห็นสังขารทั้งหลายโดยความเป็นอนัตตา ความเพิกมานะย่อมมีแก่ผู้เห็นสังขารทั้งหลายโดยความไม่เที่ยง ความคุมความยินดีไว้ได้ย่อมมีแก่ผู้เห็นสังขารทั้งหลายโดยความเป็นทุกข์

เมื่อผู้ปฏิบัติได้อุทฺทพฺพยานุปัสสนาญาณ ความเกิดขึ้นและความเสื่อมรูปนามย่อมปรากฏดังนี้คือ ในกาลก่อนที่นามรูปนี้จะเกิดขึ้น กองนามรูปที่ยังไม่เกิดหาไม่มี ความไปสู่ทิศใหญ่ น้อยแห่งนามรูปที่กำลังดับไปก็ไม่มี ความตั้งลงโดยรวมกันเป็นกอง เป็นหมวดหมู่ เป็นหลุมบ่อ ในที่อันหนึ่งแห่งนามรูปที่ดับไปแล้วก็ไม่มี ความเกิดขึ้นแห่งรูปย่อมมี เพราะความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยบ้าง ความเสื่อมไปแห่งรูปย่อมมี เพราะความดับแห่งปัจจัยบ้าง รูปย่อมเกิดโดยขณะบ้าง รูปย่อมกลับเสื่อมไปโดยขณะบ้าง ภิกษุย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปชั้นโดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า "ความเกิดขึ้นแห่งรูปย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา" ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปชั้นโดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า ความเกิดแห่งรูปย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งตัณหา กรรม อาหาร เป็นต้น แม้เห็น ลักษณะที่เกิดขึ้นแห่งรูป ก็ชื่อว่าเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปชั้น เมื่อเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปชั้น ก็ชื่อว่าเห็นลักษณะ ๕ นี้ ภิกษุย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปชั้นโดยความดับแห่งปัจจัยว่า ความดับแห่งรูปย่อมมีเพราะอวิชชาดับ" ย่อมเห็นความเสื่อมไปแห่งรูปชั้นโดยความดับแห่งปัจจัยว่า ความดับแห่งรูปย่อมมี เพราะความดับแห่งตัณหา กรรม และอาหาร" แม้เห็นลักษณะที่แปรไปแห่งรูปก็ชื่อว่าเห็นความเสื่อมแห่งรูปชั้น เมื่อเห็นความเสื่อมแห่งรูปชั้น ก็ชื่อว่าเห็นลักษณะ ๕ นี้

๓. เสื่อมเพราะถูกปัจจัยปรุงแต่ง หรือมีสิ่งอื่นเป็นปัจจัยและเป็นปัจจัยของสิ่งอื่น

ความเกิดขึ้นและความเสื่อมของชั้น ๕ มี ๒ ลักษณะ คือโดยปัจจัยและโดยขณะ ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย สมุทฺยสัจย่อมปรากฏ เพราะหยั่งรู้ปัจจัยผู้ให้เกิด ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะ ทุกขสัจย่อมปรากฏ เพราะหยั่งรู้ชาติทุกข์ ด้วยการเห็นความเสื่อมไปโดยปัจจัย นิโรธสัจย่อมปรากฏ เหตุหยั่งรู้ความไม่เกิดขึ้นแห่งสิ่งที่มีปัจจัยทั้งหลาย เพราะความไม่เกิดขึ้นแห่งปัจจัย ด้วยการเห็นความเสื่อมโดยขณะ ทุกขสัจย่อมปรากฏ เพราะหยั่งรู้มรณทุกข์ ส่วนการเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปทั้งโดยปัจจัยและโดยขณะแห่งผู้ปฏิบัติจัดว่าเป็นโลกิยมรรค ความเกิดขึ้นและความเสื่อมของชั้น ๕ ตามนัยปฏิจกสมุปปาท มีดังนี้คือ เมื่อเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย อนุโลมปฏิจกสมุปปาทก็ย่อมปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติ เพราะหยั่งรู้ว่า "เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี" เมื่อเห็นความ

เสื่อมไปโดยปัจจัย ปฏิโลมปฏิจสมุปปาทก็ย่อมปรากฏ เพราะยังรู้ว่า "เพราะความดับแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับ" แต่ด้วยการเห็นทั้งความเกิดและความเสื่อมโดยขณะ ปฏิจสมุบันธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏ เพราะยังรู้สังขตลักษณะ ด้วยว่าธรรมทั้งหลายที่มีความเกิดและเสื่อมไปจัดเป็นสังขตธรรม และสังขตธรรมเหล่านั้นก็เป็นปฏิจสมุบันธรรม อนึ่ง ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย อนัตตลักษณะก็ย่อมปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติ เพราะยังรู้ความที่ธรรมทั้งหลายเป็นสภาพ มีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย โดยไม่เคลื่อนคลาด ด้วยการเห็นทั้งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปโดยขณะ อนิจจลักษณะย่อมปรากฏ เพราะยังรู้ความที่ธรรมทั้งหลายเป็นสภาพมีแล้วก็ไม่มี และเพราะยังรู้ความว่างเปล่าแห่งสังขารธรรมทั้งหลายทั้งในส่วนก่อนและส่วนหลังคือทั้งในอดีตและอนาคต ทั้งทุกขลักษณะก็ย่อมปรากฏ เพราะยังรู้ความถูกบีบคั้นด้วยความเกิดและความเสื่อม แม้สภาวะลักษณะ (ลักษณะที่เป็นสภาวะ) ก็ย่อมปรากฏ เพราะยังรู้ว่าเป็นธรรมที่กำหนดไว้ด้วยความเกิดและความเสื่อม แม้ภาวะที่สังขตลักษณะเป็นไปชั่วขณะ ๆ ก็ปรากฏในสภาวะลักษณะ เพราะยังรู้ความไม่มีแห่งความเสื่อมในลักษณะเกิด และแห่งความเกิดในลักษณะเสื่อม"

นามและรูปเท่านั้นที่มีอยู่จริงในโลกนี้ (ปรมาตมสังจะ) นามและรูปนั้น สัตว์และคนไม่มีอยู่จริง นามและรูปนี้เป็นของว่างเปล่า ถูกเป็นปัจจัยปรุงแต่งขึ้นเหมือนยอนตร์ มันเป็นกองทุกข์ เป็นเช่นกับกองหญ้าและฟืน และเปรียบเหมือนกำอ้อ ๒ กำที่เขาตั้งพิงกันไว้ มันต่างค้ำกันไว้ เมื่อกำหนึ่งล้ม อีกกำหนึ่งก็ล้มด้วย ฉะนั้นเหมือนกัน นามและรูปในปัญจโวการภพก็อาศัยกันและกันเป็นไปต่างค้ำกันไว้ เมื่ออย่างหนึ่งล้มด้วยอำนาจมรณะ อีกอย่างหนึ่งก็ล้มด้วย เมื่อนามอาศัยรูปกล่าวคือ หทัยวัตถุ ทวาร และอารมณ์เป็นไปอยู่ รูปและนามเป็นคนละภาวะ มิได้ปนกัน นามว่างจากรูป รูปก็ว่างจากนาม เพียงแต่นามอาศัยรูปเป็นไปเท่านั้นเองเหมือนกับเสียงอาศัยกลองเป็นไปฉะนั้น

คัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวอ้างคำของพระโบราณจารย์ว่า ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดแต่ตา มิได้เกิดแต่รูป และมีได้เกิดในระหว่างตาและรูปทั้งสอง มันเป็นสังขตะ อาศัยเหตุเกิดขึ้น เหมือนกลองถูกตี เสียงก็เกิดขึ้น แม้อายตนะอื่น ๆ ก็มีนัยเดียวกันนี้ นามไม่มีเดชเองโดยลำพัง ไม่ใช่เกิดขึ้นด้วยเดชของตน และไม่อาจเป็นไปในกิริยานั้น ๆ เอง แม้รูปก็ไม่มีเดช ไม่อาจเกิดขึ้นด้วยเดชของตน ทั้งไม่อาจเป็นไปในกิริยานั้น ๆ โดยลำพัง ทั้งรูปและนามต่างได้อาศัยกันเกิดขึ้นหรือเป็นไป ธรรมทั้งหลายเป็นสังขตะ อ่อนแอโดยลำพังตน เกิดและตั้งอยู่ด้วยกำลังของตนไม่ได้ มักเป็นไปตามอำนาจของธรรมอื่นเกิดขึ้น คือธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้นเพราะมีธรรมอื่นเป็นปัจจัย ตั้งขึ้นเพราะมีธรรมอื่นเป็นอารมณ์^๗ เมื่อภิกษุนี้กำหนดจับปัจจัยของนามรูปทางกรรมวิภู และวิปាកวิภูจนละความสงสัยในกาลทั้ง ๓ ได้อย่างนี้แล้ว ธรรมที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันทั้งหมดก็เป็นอันเรารู้ได้ด้วยอำนาจจิตและปฏิสนธิ ความรู้ของเธอนั้นเป็นญาณปริญา คือเธอรู้อย่างนี้ว่า "ขันธที่มีกรรมเป็นปัจจัยเกิดแล้ว

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๑-๑๐๙.

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙-๒๒.

ในอดีตก็ดับไปแล้วในอดีตนั่นเอง ส่วนขันธเหล่านี้มีอดีตกรรมเป็นปัจจัยเกิดขึ้นในภพนี้ ธรรมอะไร ๆ ที่มาสู่ภพนี้จากอดีตภพหาไม่ แม้ขันธทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมปัจจัยในภพนี้ก็จักดับไป ขันธเหล่านี้จักเกิดในภพใหม่ต่อไป ไม่มีธรรมอะไร ๆ จากภพนี้ไปสู่ภพใหม่ ไม่มีธรรมอะไร ๆ ในอดีตภพข้ามมาสู่ภพนี้ หรือไม่ข้ามภพนี้ไปสู่ภพใหม่ แต่ว่าขันธ อายตนะ ธาตุ จะไม่เกิดในภพนี้ เพราะขันธ อายตนะ ธาตุ ในอดีตภพเป็นปัจจัย หรือขันธ อายตนะ ธาตุ ในภพใหม่ จะไม่เกิดเพราะขันธ อายตนะ ธาตุ ในภพนี้เป็นปัจจัย ก็หาได้^๙

๓.๑.๒ ความเสื่อมของสังขารทั้งปวง

คำว่า สังขารทั้งปวง หมายเอาทั้งสังขารในขันธ ๕ และสังขารในไตรลักษณ์ คำสอนเกี่ยวกับลักษณะคือความแปรเปลี่ยนหรือความเสื่อมของสังขาร เช่น พระอานนทเถระสอนวิธีปฏิบัติเพื่อความร่าร้อนที่เกิดแต่ราคะแก่พระวังคีสะว่า ให้พิจารณาดูสังขารทั้งหลาย โดยความเป็นของแปรผัน เป็นทุกข์ อยู่อาศัยโดยความเป็นอิตตา^{๑๐} ซึ่งจะทำให้ดับราคะได้ เพราะราคะเกิดแต่ความยึดมั่นในสังขาร ท่านวชิราภิกษุณี ก้าวถึงขันธ ๕ หรือสังขารในฐานะเป็นสภาพคือความทุกข์ว่า กองแห่งสังขารล้วน ๆ นี้ บัณฑิตจะเรียกว่าสัตว์ไม่ได้เลย เมื่อขันธทั้งหลายมีอยู่ การสมมติว่าสัตว์ก็มีได้ เหมือนคำว่ารถมีได้เพราะประกอบส่วนต่าง ๆ เข้าด้วยกัน อนึ่ง ทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นดำรงอยู่และแปรผันไป นอกจากทุกข์ ไม่มีสิ่งอื่นเกิดขึ้น นอกจากทุกข์ ไม่มีอะไรอื่นดับไป^{๑๑} สังขารในฐานะเป็นสังขตธรรมเพราะถูกอวิชชาปรุงแต่งหรือมีอวิชชาเป็นปัจจัย คืออวิชชาเป็นที่ตั้งแห่งความเกิดขึ้น ความเป็นไป นิमित กรรมเป็นเครื่องประมวลมา ความประกอบไว้ ความพัวพัน สมุทัย เหตุ และเป็นที่ตั้งแห่งปัจจัยของสังขารทั้งหลาย ด้วยอาการ ๙ อย่างนี้ อวิชชาจึงเป็นปัจจัย สังขารเกิดขึ้นเพราะปัจจัย แม้ธรรมทั้งสองอย่างนี้ต่างก็เกิดขึ้นเพราะปัจจัย^{๑๒}

สังขารก่อให้เกิดทุกข์เพราะความยึดมั่นของมนุษย์ เช่น เมื่อบุคคลพิจารณาเห็นสังขาร โดยความเป็นอิตตา พิจารณาเห็นอิตตาว่ามีสังขาร พิจารณาเห็นสังขารในอิตตา หรือพิจารณาเห็นอิตตาในสังขาร ดำรงอยู่ด้วยความยึดมั่นว่า ‘เราเป็นสังขาร สังขารเป็นของเรา’ เมื่อสังขารนั้นแปรผันเป็นอย่างอื่น เขาจึงประสบกับโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อูปายาส^{๑๓} ความยินดีในสังขารทำให้มนุษย์ปรุงแต่งที่เป็นไปเพื่อความทุกข์ คือสมณะหรือพราหมณ์ผู้ยินดีอยู่แล้วในสังขารทั้งหลายที่เป็นไปเพื่อชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอูปายาส ครั้นปรุงแต่งสังขารแล้ว ย่อมตกไปสู่

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗.

^{๑๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๒/๓๐๘.

^{๑๑} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๘.

^{๑๒} ชุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๔๕/๗๐.

^{๑๓} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑/๔.

เหวคือชาติ ชราบ้าง มรณะ หรือโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส สมณะหรือพรหมณ์เหล่านั้น ย่อมไม่พ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส และชื่อว่าไม่พ้นจาก ทุกข์^{๑๔} บุคคลบางคนปรุ้งแต่งกายสังขาร วจีสังขาร และมโนสังขารที่มีความเป็ดเปียน ครั้นปรุ้งแต่ง แล้วยอมเข้าถึงโลกที่มีความเป็ดเปียน ผัสสะที่มีความเป็ดเปียนยอมถูกต้องเขา เมื่อถูกผัสสะที่มีความเป็ดเปียนกระทบเข้า เขาย่อมเสวยเวทนาที่มีความเป็ดเปียน เป็นทุกข์โดยส่วนเดียวเหมือน พวกสัตว์นรก^{๑๕} บุคคลควรปฏิบัติอย่างถูกต้องต่อสังขาร คือถ้าจะพึงเศร้าโศกถึงความตายที่ไม่มีแก่ สัตว์ผู้เศร้าโศก ควรเศร้าโศกถึงตนผู้ตกอยู่ในอำนาจของมัจจุทุกเมื่อ อายุสังขารจะติดตามสัตว์ผู้ยืน นิ่ง นอนและเดินไปมาเท่านั้นก็หาไม่ ้วยยอมติดตามเหล่าสัตว์แม้กระทั่งล้มตาและหลับตา เมื่อความ พลัดพรากมีอยู่อย่างไม่ต้องสงสัย ในอรรถาพที่เต็มไปด้วยอันตรายนี้ อย่างนี้ บุคคลควรเอ็นดูสัตว์ที่ยัง เป็นอยู่ยังเหลืออยู่เท่านั้น ไม่ควรเศร้าโศกถึงสัตว์ที่ตายไปแล้ว^{๑๖} (เพราะไม่เกิดประโยชน์ใด ๆ) ในมหา ปรินิพพานสูตร พระพุทธเจ้าตรัสถึงความเสื่อมของสังขารที่เกี่ยวข้องกับการเสด็จดับขันธปรินิพพาน ของพระองค์ว่า

อานนทฺ เราเคยบอกเธอไว้ก่อนมิใช่หรือว่ ความพลัดพราก ความทอดทิ้ง ความแปรเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นจากของรักของชอบใจทุกอย่างจะต้องมี ฉะนั้นจะพึงหา ได้อะไรจากที่ไหนในสังขารนี้ สิ่งที่เกิดขึ้น มีขึ้น ถูกปัจจัยปรุ้งแต่งขึ้น มีความแตก สลายเป็นธรรมดา เป็นไปไม่ได้ที่จะปรารภว่า ขอสิ่งนั้นจงอย่าแตกสลายไปเลย ตถาคตสละ คลาย ปล่อย ละ วางสิ่งนั้นได้แล้ว ปลงอายุสังขารแล้ว^{๑๗}

ก่อนการเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระผู้มีพระภาคเจ้ารับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัส สอนให้เห็นโทษของสังขารและการดำรงชีวิตด้วยความไม่ประมาทว่า มนุษย์ทุกคน ทุกวัย มีคุณสมบัติ แตกต่างกันล้วนต้องตายทั้งนั้น พระองค์มิวายแก่ห่อหมกราแล้ว ชีวิตของพระองค์เหลือน้อยแล้ว ที่สุด แล้วพระองค์จะต้องจากพวกภิกษุทั้งหลายไป พระองค์ได้ทรงทำที่พึงแก่ตนแล้ว ภิกษุจงอย่าประมาท มีสติ มีศีลบริสุทธิ์ มีความดำรงมั่นคงดี รักษาจิตของตนไว้ เพราะผู้ที่ไม่ประมาทในธรรมวินัยนี้เท่านั้นที่ จะละทุกข์หรือการเวียนว่ายตายเกิดได้^{๑๘} พระองค์ทอดพระเนตรเห็นพระอานนทเถระยืนร้องไห้ เสียใจเพราะทราบว่าพระองค์จะเสด็จปรินิพพานเสียแล้ว จึงได้ตรัสกับท่านมีใจความสรุปว่า อย่าเศร้า โศก อย่าคร่ำครวญเลย ความพลัดพรากจากของรักของชอบใจทุกอย่างจะต้องมี ใคร ๆ ไม่อาจหา

^{๑๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๑๒/๖๒๕.

^{๑๕} อ.ทก. (ไทย) ๒๐/๒๓/๑๗๑.

^{๑๖} ชุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๑๐-๑๑๒/๑๗๙.

^{๑๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘๔/๑๓๑.

^{๑๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘๕/๑๓๑-๑๓๒.

สารจากสังขารทั้งหลายได้ สิ่งที่เกิดขึ้น มีขึ้น ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ล้วนแตกสลายเป็นธรรมดา เป็นไปไม่ได้ที่จะปรารถนาให้สังขารไม่เสื่อมสลายไป^{๑๙}

พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสเป็นครั้งสุดท้ายว่า “ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เราขอเตือนเธอทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด”^{๒๐} เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ท้าวสหัมบดีพรหมได้กล่าวถึงความเสื่อมของสังขารมีใจความสรุปว่า สรรพสัตว์จะต้องทอดทิ้งร่างกายไว้ในโลก แม้แต่พระศาสดาผู้หาใครเปรียบเทียบไม่ได้ในโลกก็ยังปรินิพพาน ท้าวสักกะได้กล่าวถึงความที่สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป บุคคลจะมีความสุขได้หากสงบระงับสังขารทั้งหลายเสียได้ พระอนุรุทธะเตือนภิกษุทั้งหลายถึงพระดำรัสที่พระพุทธเจ้าเคยได้ตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่า ความพลัดพรากของรักของชอบใจทุกอย่างจะต้องมี ใคร ๆ ไม่อาจหาสารจากสังขารทั้งหลายได้ สิ่งที่เกิดขึ้น มีขึ้น ถูกปัจจัยปรุงแต่งล้วนแตกสลายเป็นธรรมดา เป็นไปไม่ได้ที่จะปรารถนาให้สังขารไม่เสื่อมสลายไป^{๒๑} เทวดาที่ไม่มีราคะ มีสติสัมปชัญญะก็อดกลั้นได้ว่า “สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ เหล่าสัตว์จะพึงหาได้อะไรจากที่ไหนในสังขารนี้”^{๒๒} เหล่าภิกษุที่ยังมีราคะ บางพวกประครองแขน คร่ำครวญลุ่มกถึงเกลือกไปมาเหมือนคนเฝ้าขาด เพื่อรำพันว่า “พระผู้มีพระภาคดวงปรินิพพาน พระสุคตดวงปรินิพพานเสีย จักขุของโลกดวงอันตรธานไปแล้ว” เพราะยังละความถือมั่นในสังขารไม่ได้ ส่วนภิกษุผู้ไม่มีราคะ มีสติสัมปชัญญะก็อดกลั้นได้โดยไม่ยึดมั่นในสังขารทั้งหลาย^{๒๓} ส่วนพระมหากัสสปะเรียกภิกษุทั้งหลายมาตักเตือนไม่ให้เศร้าโศก คร่ำครวญ เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าได้เคยตรัสสอนไว้ถึงความพลัดพรากจากสิ่งที่รักที่พอใจทั้งหลาย สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้นล้วนแตกสลายไปในที่สุด ใคร ๆ ไม่อาจให้เป็นไปตามความปรารถนาได้^{๒๔}

ความทุกข์เกิดจากความยึดถือในสิ่งต่าง ๆ ว่าเป็นของตน ซึ่งความยึดถือนี้มี ๒ อย่าง คือ ความยึดถือด้วยอำนาจตัณหา และ ความยึดถือด้วยอำนาจทิฐิ ทั้งสองนี้เป็นภาวะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น อาศัยกันและกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความคลายไป ความดับไป ความแปรผันไปเป็นธรรมดา แม้ความยึดถือด้วยอำนาจทิฐิ ก็เป็นภาวะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น อาศัยกันและกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความคลายไป ความดับไป ความแปรผันไปเป็นธรรมดา เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสถามเหล่าภิกษุว่า พวกเธอเห็นความยึดถือ ที่เป็นของเที่ยง มั่นคง แน่

^{๑๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๐๗/๑๕๕.

^{๒๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๘/๑๖๖.

^{๒๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๒๐-๒๒๕/๑๖๘-๑๖๙.

^{๒๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๒๕/๑๗๐.

^{๒๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๓๑/๑๗๔.

^{๒๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๓๒/๑๗๐.

แท้ มีความไม่แปรผันไปเป็นธรรมดา จักตั้งอยู่อย่างนั้นเสมอกับสิ่งที่ยึดถือว่าแน่แท้หรือไม่ ภิกษุทั้งหลายทูลตอบว่าไม่เห็น พระองค์จึงตรัสสอนว่า “แม้พระองค์ก็ได้พิจารณาเห็นความยึดถือที่เป็นของเที่ยง มั่นคง แน่แท้ มีความไม่แปรผันไปเป็นธรรมดา จักตั้งอยู่อย่างนั้นเสมอกับสิ่งที่ยึดถือว่าแน่แท้”^{๒๕} ความยึดถือที่เป็นของเที่ยง มั่นคง แน่แท้ มีความไม่แปรผันไปเป็นธรรมดาย่อมไม่มี ดังนั้นพระองค์จึงตรัสแก่พระอานนทเถระว่า “พอเถระอานนท์ เธออย่าเศร้าโศก อย่าคร่ำครวญเลย เราพูดไว้ก่อนแล้วมิใช่หรือว่า ความเป็นต่าง ๆ ความพลัดพราก ความเป็นอย่างอื่นจากสิ่งที่รักใคร่พอใจทั้งหมด มีอยู่ อานนท์ สิ่งที่เกิดแล้ว อันปัจจัยปรุงแต่งขึ้นแล้ว จะต้องแตกสลายไป เป็นธรรมดา ขออย่าได้แตกสลายไปเลย จะพึงหาได้จากที่ไหนในโลกนี้เล่า ชื่อนั้นไม่ใช่ฐานะจะมีได้ ชันธ ธาตุ อายตนะก่อน ๆ แปรผันเป็นอื่นไป ชันธ ธาตุ อายตนะที่เกิดหลัง ๆ ย่อมเป็นไป”^{๒๖} คนทั้งหลายผู้หวาดระแวงว่าวัตถุที่ยึดถือไว้ว่าเป็นของตนจะถูกแย่งชิงไป แปรผันไป ย่อมเศร้าโศกเมื่อวัตถุนั้นถูกแย่งชิงไป แปรผันไป คนทั้งหลายย่อมรักษา ปกป้อง ถือครอง ยึดถือ ตระหนี่สิ่งต่าง ๆ ว่าเป็นของตน เมื่อสิ่งที่ยึดถือนั้นแปรผันไป พลัดพรากไป ก็เกิดความเศร้าโศก^{๒๗} ซึ่งเป็นเหตุแห่งทุกข์

สรุป จากการวิเคราะห์ความเสื่อมของสังขารคือ ๑. รู้เท่าทันความจริงหรือความเปลี่ยนแปลงของสังขาร ความจริงหรือธรรมชาติของสังขารมี ๓ ประการ (๑) ไม่เที่ยง (๒) เป็นทุกข์ (๓) ไม่ใช่ตัวตน ประเภทของสังขารมี ๒ คือ (๑) สังขารในไตรลักษณ์ ได้แก่ สังขารที่เป็นรูปธรรมทั้งหลาย (๒) สังขารในขันธ ๕ ได้แก่ สังขารที่เป็นนามธรรมคือสภาพปรุงแต่งจิตใจ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เจตสิก, สังขารทั้งหมดตามที่กล่าวมานี้ล้วนมีการเปลี่ยนแปลง ไม่คงอยู่ในสภาพเดิม ไม่อาจบังคับให้เป็นไปตามที่ปรารถนาได้ เมื่อเปลี่ยนแปลงไปในอารมณ์ที่ตนไม่ต้องการก็จะเกิดความทุกข์แก่ผู้ที่ยึดมั่นในความเป็นตัวตนและของตน หากผู้ปฏิบัติพิจารณาถึงความเสื่อมสลายของสังขารทั้งหลาย ก็จะทำให้รู้เท่าทันความเป็นจริง ไม่เกิดความยึดมั่นถือมั่นที่เป็นเหตุแห่งทุกข์

ไม่ทุกข์ใจเพราะสังขารทั้งหลาย ความทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะสังขารทั้งหลายเป็นความทุกข์ที่มีสาเหตุมาจากการยึดมั่นในสังขารของสรรพสัตว์ เช่น ยึดมั่นว่าเป็นคนรักของตน เมื่อสังขารนั้นเปลี่ยนแปลงหรือเสื่อมสลายไปก็ทำให้เกิดความทุกข์ใจขึ้นมา ความทุกข์ตามหลักอริยสัจท่านจำแนกไว้หลายประเภท เช่น ทุกข์เพราะเกิด แก่ เจ็บ ตาย การประสบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักที่พอใจ การประสบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักที่พอใจ เป็นต้น ทั้งหมดรวมลงในความยึดมั่นในขันธ ๕ คือรูปนาม ถึงแม้จะยังละความยึดมั่นไม่ได้ แต่หากมีสติรู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงของสังขาร ผู้ปฏิบัติก็สามารถที่กำหนดรู้เพื่อไม่ให้ทุกข์เกิดขึ้นในขณะนั้นได้ ดังนั้นความไม่ประมาททุกขณะจึงมีความจำเป็นต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์ทั้งหลาย

^{๒๕} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๔๐/๑๔๘.

^{๒๖} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๔๐/๑๔๗-๑๔๙.

^{๒๗} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๔๔/๑๕๖.

๓.๒ ความไม่ประมาท

หลักธรรมในพระไตรปิฎกมี ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้นตรี มีหลักคำสอนมีหลากหลายสามารถนำมาใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตได้เป็นอย่างดี แต่เมื่อย่อหลักคำสอนลงได้ ๓ หลัก คือ ๑) ไม่ทำบาปทั้งปวง ๒) ทำแต่ความดี ๓) ชำระจิตให้บริสุทธิ์ ถ้าขอให้สั้นที่สุดคือ ไม่ประมาทในสิ่งทั้งปวงนี่คือสอนที่เห็นหัวใจ ในพระไตรปิฎก

๓.๒.๑ ความไม่ประมาทในเวลา

ความไม่ประมาทในเวลาคือ ไม่ปล่อยวันเวลาให้ล่วงเลยไปโดยไม่มีการทำความดีอะไร หรือแม้แต่มัวเมาสนุกสนานอยู่ รู้จักบำเพ็ญประโยชน์ตนและผู้อื่นเพราะเห็นว่าชีวิตของมนุษย์นี้น้อยนัก และเวลาเป็นสิ่งสำคัญ คำสอนเกี่ยวกับความไม่ประมาทในเวลา เช่น พระศาสดาซึ่งบอกทางนี้ซึ่งล่วงพ้นกิเลสเครื่องข้อง และจากภัยคือชาติและชรา เธอจงอย่าได้ประมาทตลอดยามต้นและยามปลาย หมั่นกระทำความเพียรให้มันเกิด”^{๒๘} อุทาหรณ์ในเรื่องนี้มีดังนี้ เทพธิดาผู้เป็นบาทบริจาริกาของเทพบุตรนามว่า มาลาภารี ในภพดาวดึงส์เทวโลก ได้จุดขณะที่เก็บดอกไม้บนต้นไม้ นางถือปฏิสนธิในในกรุงสาวัตถี เมื่อเกิดมาแล้วปรากฏว่านางระลึกชาติได้ และระลึกอยู่ว่าตนภริยาของมาลาภารีเทพบุตร เมื่อเจริญวัยขึ้น เวลาทำการบูชาด้วยของหอมและดอกไม้เป็นต้นก็ปรารถนาให้ได้เกิดเฉพาะในสำนักสามีเท่านั้น เมื่ออายุได้ ๑๖ ปี ก็ได้แต่งงานกับชายอื่น ทำบุญถวายสลากภัต ปักขิกภัต และวัสสาวาสิกภัตเป็นต้นแล้วก็อธิฐานขอให้ตนได้เกิดในสำนักของเทพบุตรผู้เป็นสามีดังเดิม ภิกษุทั้งหลายทราบข่าวว่านางลูกขึ้นเสร็จสรรพแล้วก็ปรารถนาเฉพาะการได้เกิดในสำนักของสามีตนเท่านั้น จึงขนานนามนางว่า "ปติปูชิกา" (ผู้บูชาสามี) นางได้ปฏิบัติโรงฉัน ตั้งน้ำฉัน ปูอาสนะเป็นนิมิต นางมีบุตรจำนวน ๔ คน อยู่มาวันหนึ่ง นางถวายทาน ทำการบูชา ฟังธรรม รักษาสิกขาบท ในเวลาเย็นก็ได้เสียชีวิตลงด้วยโรคบางอย่าง แล้วบังเกิดในสำนักสามีเดิมของตน

ฝ่ายนางเทพธิดานอกนี้ก็กำลังประดับเทพบุตรอยู่นั่นเอง เพราะเวลาโลกมนุษย์กับสวรรค์ขึ้นดาวดึงส์ต่างกัน ฝ่ายเทพบุตรเห็นนางจึงถามว่า หายหน้าไปไหนมาตั้งแต่เช้า นางจึงเล่าเรื่องราวที่เกิดขึ้นทั้งหมดให้ฟัง เทพบุตรถามว่า อายุของมนุษย์มีประมาณเท่าไร ? เทพธิดาตอบว่าประมาณ ๑๐๐ ปี เทพบุตรถามต่อไปว่า พวกมนุษย์ที่มีอายุกาลเท่านี้เป็นผู้ประมาทเหมือนนอนหลับ ให้กาลเวลาล่วงเลยไป หรือพากันทำบุญมีทาน เป็นต้น ? เทพธิดาตอบว่า พวกมนุษย์พากันประมาทเป็นนิมิต เหมือนกับตนมีอายุกาลเป็นอสองไขยเกิดแล้ว ไม่รู้จักแก่และตาย มาลาภารีเทพบุตร

^{๒๘} พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๔๑๓/๔๑๑.

ได้เกิดความสลดใจว่า พวกมนุษย์มีอายุกาลประมาณ ๑๐๐ แต่ประพจน์ตนประมาณนอนหลับอยู่เมื่อไรหนอจึงจักพ้นจากทุกข์ได้^{๒๙}

อุทาหรณ์เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่าอายุของมนุษย์นั้นน้อยนิด และมนุษย์ส่วนมากก็พากันประมาทในการดำรงชีวิตเหมือนกับตนมีอายุเป็นอสงไขย นับว่าเป็นเรื่องที่อันตรายและน่ากลัวมาก เพราะหากปลั้งทำความชั่วลงไป ผลที่จะได้รับคือการไปเกิดในอบายภูมิ และการเกิดบ่อย ๆ นี่เป็นความทุกข์ ตัวอย่างที่ดีของการดำรงชีวิตมนุษย์คือนางปติปฐิกา เพราะนางไม่ประมาทในเวลาคืออายุกาลของมนุษย์อันน้อยนิดนี้ บำเพ็ญแต่กุศลตลอดชีวิต จึงทำให้ได้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ตามความปรารถนา

อุทาหรณ์เรื่องที่ ๒ มีดังนี้ ชาวเมืองอาฬวีได้ถวายทานแด่พระพุทธเจ้า พระองค์เมื่อจะทรงอนุโมทนาในเวลาเสร็จกิจ จึงตรัสสอนให้ชาวเมืองเจริญมรณสติอย่างนี้ว่า “ชีวิตของเราไม่ยั่งยืน, ความตายของเราแน่นอน, เราพึงตายแน่แท้, ชีวิตของเรามีความตายเป็นที่สุด, ชีวิตของเราไม่เที่ยง, ความตายเที่ยง; เหล่าชนผู้ไม่เจริญมรณะ ในเวลาใกล้สิ้นชีวิต ย่อมถึงความสะดุ้ง ร้องอย่างขลาดกลัวท่ากาะ เหมือนบุรุษเห็นอสรพิษแล้วกลัวฉะฉาน; ส่วนเหล่าชนผู้ได้เจริญมรณะแล้ว ย่อมไม่สะดุ้งกลัวในกาลใกล้ตาย เหมือนบุรุษเห็นอสรพิษแต่ไกลแล้วก็เอาท่อนไม้เขี่ยทิ้งไปยืนอยู่ ฉะนั้น; เพราะฉะนั้นท่านทั้งหลายพึงเจริญมรณัสสติ

ธิดาของนายช่างหูกอายุ ๑๖ ปีคนหนึ่งคิดว่า ธรรมด้ายคำของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย อัจฉริยะ เราควรเจริญมรณสติ ดังนี้แล้วก็เจริญมรณสติตลอดทั้งกลางคืนและกลางวัน นางกุมาริกานั้นได้เจริญมรณสติตลอด ๓ ปี ต่อมาวันหนึ่ง พระศาสดาทรงตรวจดูโลกในเวลาใกล้รุ่ง ทรงเห็นนางกุมาริกาปรากฏภายในข่ายคือพระญาณของพระองค์ จึงทรงใคร่ครวญดูและได้ทรงทราบว่ นางจักได้บรรลุโสดาบันเมื่อได้ฟังธรรมของพระองค์ และเพราะได้อาศัยนางกุมาริกานั้น มหาชนจักได้ประโยชน์จากพระเทศนาด้วย ดังนี้แล้วได้ทรงพาภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูปเสด็จออกจากพระเชตวัน ไปอศคาฬวิหารโดยลำดับ ฝ่ายนายช่างหูกได้ทอดผ้าค้างไว้และตั้งใจว่าจะให้เสร็จในวันนั้น จึงสั่งธิดาตนให้กรอผ้าแล้วนำมาให้ตนทอหูก ธิดาช่างหูกประสงค์จะฟังธรรมของพระพุทธเจ้า แต่ก็กลัวว่าบิดาจะลงโทษหากไม่กรอผ้าไปให้ จึงตัดสินใจกรอผ้าก่อน เสร็จแล้วจึงจะไปฟังธรรม ดังนี้แล้วก็นั่งกรอผ้าตลอดอยู่บนตั่ง ชาวเมืองอาฬวี อังคาสพระศาสดาแล้วได้รับบาตร ยืนอยู่เพื่อต้องการให้พระศาสดาทรงอนุโมทนา พระศาสดายังไม่ทรงทำอนุโมทนา เพราะทรงรอให้นางมาถึงก่อน เมื่อนางมาถึงแล้วจึงตรัสถามว่า เธอมาจากไหน ? นางทูลตอบว่า ไม่ทราบ พระเจ้าข้า พระศาสดาตรัสถามต่อว่า เธอจักไปไหน ? นางทูลตอบว่า ไม่ทราบ พระเจ้าข้า พระศาสดาตรัสถามว่า เธอไม่ทราบหรือ ? นางทูลตอบว่า ทราบ พระเจ้าข้า เมื่อพระศาสดาตรัสถามว่า เธอทราบหรือ ? นางก็ทูลตอบว่า ไม่ทราบ พระเจ้า

๒๙

พระพุทธโฆสาจารย์ เรียบเรียง, มหามกุฏราชวิทยาลัย แปล, ัมมปัทมฐกถาแปล ภาค ๓, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย), หน้า ๔๐-๔๒.

ข้า มหาชนดำหนินางว่าพุดจาไม่เหมาะสมกับพระศาสดา เพื่อให้มหาชนรู้ความหมายแห่งคำถามของพระองค์และคำตอบของธิดาช่างหูก พระองค์จึงตรัสทวนคำถามให้นางอธิบายข้อเท็จจริงแก่มหาชน ซึ่งนางทูลตอบว่า ที่ตนทูลตอบพระพุทธเจ้าว่า ไม่รู้ว่ามาจากไหน คือไม่รู้ว่ตนมาจากภพไหนแล้วเกิดในภพนี้ ที่ทูลตอบว่า ไม่รู้จะไปไหน คือไม่รู้ว่าจะจากโลกนี้แล้วจะไปเกิดในภพใด ที่ทูลตอบว่า ทราบเมื่อพระศาสดาตรัสถามว่า ไม่ทราบหรือ คือรู้ว่าตนจะต้องตายแน่นอน ส่วนที่ทูลตอบว่า ไม่ทราบ เมื่อพระศาสดาตรัสถามว่า ทราบหรือ คือไม่รู้ว่ตนเองจะตายตอนกลางคืน เช้า หรือเที่ยงวัน^{๓๐}

คติเตือนใจในเรื่องนี้คือความตายเป็นภัยที่ติดตามตนอยู่ตลอดเวลา มัจจุอาจคร่าชีวิตเราตอนใดก็ได้ ฉะนั้นหากชีวิตยังไม่ได้ทำความดีอะไรมากนักก็น่าเป็นห่วง เพราะจะทำให้ไปเกิดในภพภูมิต่ำและประสบกับทุกข์ ดังนั้นจึงควรได้รับแรงทำความดีและอบรมจิตอยู่เป็นนิตย์ พระพุทธศาสนาสอนให้เจริญมรณัสสติเป็นนิตย์ ซึ่งการเจริญที่นับว่าประมาทและไม่ประมาทมีดังนี้คือ การเจริญว่าเราพึงเป็นอยู่ได้ตลอดวันหนึ่งและคืนหนึ่งก็ดี พึงเป็นอยู่ได้เพียงชั่วขณะฉับพลันบิณฑบาตมือหนึ่งก็ดี พึงเป็นอยู่ได้เพียงชั่วขณะเคี้ยวกินคำข้าว ๔-๕ คำก็ดี ดังนั้นเราพึงมณสิการถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาค พึงทำกิจให้มาก เหล่านี้ชื่อว่ายังเป็นผู้ประมาทอยู่ ยังเจริญมรณัสสติอย่างเพลาเพื่อความสิ้นอาสวะทั้งหลาย ส่วนภิกษุรูปที่เจริญมรณัสสติอย่างนี้ว่า เราพึงเป็นอยู่ได้เพียงชั่วขณะเคี้ยวกินคำข้าว ๑ คำก็ดี พึงเป็นอยู่ได้เพียงชั่วขณะลมหายใจเข้าหายใจออก หรือหายใจออกหายใจเข้าก็ดี ดังนั้น เราพึงมณสิการถึงคำสอนของพระผู้มีพระภาค เราพึงทำกิจให้มากหนอ ภิกษุเหล่านี้ชื่อว่าเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่ เจริญมรณัสสติอย่างแรงกล้าเพื่อความสิ้นอาสวะทั้งหลาย^{๓๑}

อุทาหรณ์เรื่องที่ ๓ มีดังนี้ สมัยที่พระศาสดาตรัสว่า อีก ๔ เดือนจากนี้ไป พระองค์จักปรินิพพาน บรรดาภิกษุ ๗๐๐ ในสำนักของพระศาสดา ธรรมสังเวชเกิดขึ้นแก่พระชินาสพทั้งหลาย ภิกษุปุณฺณทั้งหลายไม่สามารถจะอดกลั้นน้ำตาได้. ภิกษุทั้งหลายปรึกษากันว่า จักทำอย่างไรหนอ ? ครั้งนั้น ภิกษุรูปหนึ่ง ชื่อว่า ติสสเถระ คิดว่า ได้ยินว่า อีก ๔ เดือน พระศาสดาจักปรินิพพาน เราก็ยังมีระคะอยู่ ตอนที่พระศาสดายังทรงพระชนม์อยู่นั้นแหละ เราควรสำเร็จพระอรหันต์ให้ได้ ดังนั้นแล้ว แล้วจึงอยู่ผู้เดียวเท่านั้น ในอิริยาบถ ๔ ไม่ไปสู่สำนักของภิกษุทั้งหลาย หรือสนทนาปราศรัยกับผู้ใด^{๓๒} มีแต่เร่งทำความเพียรเพื่อความเป็นพระอรหันต์เท่านั้น กรณีของพระตีสสเถระนี้นับว่าท่านไม่ประมาทในเวลา เพราะเมื่อพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ หากท่านยังละความสงสัยในธรรมไม่ได้ ก็ยังสามารถทูลถามพระพุทธเจ้าได้ และการปฏิบัติตนจนทำให้พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่าบุตรของ

^{๓๐} พระพุทธโฆสจารย์ เรียบเรียง, มหามกุฏราชวิทยาลัย แปล, อัมมปัทฏฐกถาแปล ภาค ๖, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย), หน้า ๖๓-๖๔.

^{๓๑} อภ.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๙/๔๔๖-๔๔๗.

^{๓๒} พระพุทธโฆสจารย์ เรียบเรียง, มหามกุฏราชวิทยาลัย แปล, อัมมปัทฏฐกถาแปล ภาค ๖, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย), หน้า ๒๐๔-๒๐๕.

พระองค์ได้ (พุทธบุตร) นับว่าเป็นความสำเร็จสูงสุด เพราะนั่นหมายถึงสามารถละกิเลสได้สิ้นเชิง สามารถทำกิจแห่งสมณะให้ถึงที่สุดได้ ไม่มีกิจที่ต้องทำอีกต่อไป

๓.๒.๒ ความไม่ประมาทในวัย

ความไม่ประมาทในวัย หมายถึง ไม่มัวเมาเพลิดเพลินในกามคุณหรือการทำความชั่วในวัยนั้น ๆ ปล่อยวันเวลาให้ล่วงเลยไปโดยเปล่าประโยชน์ หรือผลัดวันประกันพรุ่งว่าจะทำความดีในเวลาแก่ ขณะนี้ตนเองกำลังอยู่ในวัยหนุ่มสาว ยังไม่ต้องทำความดีก็ได้ ดังนั้นเป็นต้น คำสอนเกี่ยวกับความไม่ประมาทในวัย เช่น เรานั้นเพียบพร้อมด้วยความสำเร็จอย่างนี้ และเป็นผู้สุขุมลชาติอย่างยิ่ง ได้มีความคิดว่า บุคคลผู้ยังไม่ได้สติบ ตตนเองเป็นผู้มีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ เห็นบุคคลอื่นแก่ ก็อึดอัด ระอา รังเกียจ ลืมตัว ไม่คิดว่าแม้เราเองก็มีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ การที่เราผู้มีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ เห็นบุคคลอื่นแก่ ก็อึดอัด ระอา รังเกียจนั้นไม่สมควรแก่เราเลย เรานั้น เมื่อพิจารณาเห็นอย่างนี้ จึงละความมัวเมาในความเป็นหนุ่มสาวได้โดยประการทั้งปวง^{๓๓}

อุทาหรณ์ในเรื่องความไม่ประมาทในวัยนี้ มีดังนี้ สมัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าแสดงธรรมแก่ชาวเมืองสาวัตถี ภูมพิมหาปาละได้สดับธรรมนั้นแล้ว คิดว่า "บุตรและธิดาก็ดี โภคสมบัติก็ดี ไม่อาจติดตามผู้ไปสู่ปรโลกได้ แม้สรีระก็ไปกับตัวไม่ได้ ประโยชน์อะไรด้วยการอยู่ครองเรือน เราจักบวช" ดังนี้ พอเทศนาจบเขาก็เข้าไปเฝ้าพระศาสดาแล้วทูลขอบวช พระศาสดาตรัสถามเขาว่า "ญาติคนไหน ๆ ของเธอที่ควรจะต้องอาลาไม่มีบ้างหรือ ? เขาทูลว่า น้องชายของข้าพเจ้ามีอยู่ พระเจ้าข้า พระศาสดารับสั่งว่า ถ้าอย่างนั้นเธอจงอาลาเขาเสียก่อน เขากลับไปบอกน้องชายว่าให้ดูแลทรัพย์สมบัติทั้งหมดที่มีอยู่ เพราะว่าตนเองจักบวช น้องชายไม่เห็นด้วยและแนะนำว่าอยู่ครองเรือนก็ทำบุญได้เหมือนกัน มหาปาละกล่าวว่า คนอยู่ครองเรือนไม่อาจบำเพ็ญธรรมของพระพุทธเจ้าที่สุขุมละเอียดอ่อนให้บริบูรณ์ได้ นอกชายกล่าวว่า พี่ยังหนุ่มอยู่โดย เอาไว้บวชเมื่อตอนแก่ก็ได้ มหาปาละกล่าวว่า มือและเท้าของคนแก่ไม่คล่องแคล่วว่องไวเหมือนสมัยหนุ่มสาว ไม่อาจทำได้ตามที่ต้องการ (คือจะเดินหรือหยิบจะอะไรก็ไม่สะดวกเหมือนเดิมแล้ว) คนแก่จะปฏิบัติธรรมได้อย่างไรกัน ดังนี้แล้วก็ออกบวชในพระพุทธศาสนา^{๓๔} คนส่วนมากมักคิดว่าการปฏิบัติธรรมเป็นเรื่องของการเข้าวัดและปฏิบัติกรรมฐาน และเป็นเรื่องของคนสูงวัยหรือคนแก่ เพราะคนทั้งหลายไม่นิยมการปฏิบัติธรรมในวัยหนุ่มสาว เพราะประมาทว่าตนยังแข็งแรงอยู่ ยังมีชีวิตอีกยาวนาน ไว้ค่อยปฏิบัติธรรมตอนแก่ก็ได้ แต่ในความเป็นจริงแล้ว คนบางคนไม่อาจอยู่ถึงวัยแก่เลย เพราะถูกพยาธิเบียดเบียน ถูกมรณะคร่าชีวิต

^{๓๓} อจ.ทก. (ไทย) ๒๐/๓๙/๑๙๙.

^{๓๔} พระพุทธโฆสจารย์ เรียบเรียง, มหามกุฏราชวิทยาลัย แปล, อัมมปัทฏฐกถาแปล ภาค ๑, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย,), หน้า ๘.

เสียก่อน หรือไม่อย่างนั้นก็มีสังขารไม่อำนวยความสะดวกต่อการปฏิบัติธรรมทั้งทางร่างกายและสติปัญญา เมื่อถึงเวลาปฏิบัติจริงตามที่ได้ตั้งใจไว้ก็ไม่อาจทำได้ตามความตั้งใจ นี่นับว่าเป็นอุปสรรคของการปฏิบัติธรรมประการหนึ่ง

อุทาหรณ์เรื่องที่ ๒ มีดังนี้ ได้ยินว่า ตระกูลหนึ่งในกรุงสาวัตถี ได้มีบุตร ๗ คน และธิดา ๗ คน ต่อมาบิดาของชนเหล่านั้นได้ทำกาละแล้ว แม้สามีจะล่วงลับไปแล้ว แต่มารดาก็ยังไม่แบ่งทรัพย์สมบัติให้แก่บุตรทั้งหลาย เมื่อถูกบุตร-ธิดาเหล่านั้นพูดรบเร้าบ่อย ๆ ก็คิดว่า พวกลูก ๆ คงจักบำรุงเราดังนี้แล้วก็ได้แบ่งสมบัติครึ่งหนึ่งให้แก่ลูก ๆ ล่วงไป ๒ - ๓ วัน เหล่าสะใภ้ก็กล่าวเชิงไม่ต้อนรับเวลาอุบาสิกาไปยังเรือนของบุตรและสะใภ้ นางจึงตัดสินใจบวชเป็นภิกษุณี หลังจากบวชแล้วก็ปรากฏชื่อว่า พุทฺติกาเถรี นางคิดว่าตนเองบวชเมื่อแก่ ดังนั้นจึงไม่ควรประมาท และได้บรรลุพระอรหันต์ในเวลาต่อมา^{๓๕} กรณีของนางพุทฺติกาเถรีนี้นับว่านางได้ทวีกฤตให้เป็นโอกาส คือแทนที่จะเกิดความทอถธุระว่าตนแก่แล้ว ปฏิบัติธรรมไม่ไหว นางก็คิดว่าตนเองบวชเมื่อแก่ ดังนั้นจึงควรได้เร่งปฏิบัติเพื่อละกิเลส นับว่าเป็นการได้ปฏิบัติทดแทนเวลาที่ประมาทมาทั้งหมด

๓.๒.๓ ความไม่ประมาทในชีวิต

ความไม่ประมาทในชีวิต หมายถึง ความมมีสติ ระมัดระวังการกระทำทั้งหลายไม่ให้ผิดพลาด พลังพลาด คำสอนเกี่ยวกับความไม่ประมาทในชีวิต เช่น “พระผู้มีพระภาค ผู้ทรงรู้ ทรงเห็น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ทรงแสดงอัมมุตเตสประกาศที่ ๑ ว่า โลกอันหรณำไปไม่ยั่งยืน ที่อาตมภาพรู้เห็นและได้ฟังแล้ว จึงได้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต”^{๓๖} อุทาหรณ์ในเรื่องนี้มีดังนี้ ในนครราชคฤห์ อหิวาตกโรคเกิดขึ้นในเรือนของราชคหเศรษฐี เศรษฐีและภริยาสองสามีภริยานั้นเกิดโรคแล้ว จึงบอกลูกให้หนีไปเพื่อรักษาชีวิตไว้ ภายหลังจึงค่อยกลับมาชุดเอาทรัพย์ ๔๐ โกฏิไปใช้ ซึ่งลูกชายก็ทำตามคำของมารดาและบิดานั้น ๑๒ ปีผ่านไป เขาก็กลับมาบ้านเก่าของตน ซึ่งปรากฏว่าไม่มีใครจำเขาได้ เขาไปตรวจดูทรัพย์ที่มารดาและบิดาฝังไว้ ก็พบว่าทรัพย์ยังอยู่ครบสมบูรณ์ดี เขายังไม่ชุดทรัพย์ทั้งหมดนำมาใช้ เพราะกลัวถูกคนอื่นทำร้ายและแย่งชิงทรัพย์ไป ดังนั้นแล้วก็ปลอมตัวเป็นคนเขื่องใจรับจ้างคนอื่นเลี้ยงชีพอยู่ อยู่มาวันหนึ่ง พระเจ้าพิมพิสาร ได้สดับเสียงของเขาแล้วก็ตรัสว่า นั่นเป็นเสียงของคนมีทรัพย์มาก นางสนมของพระองค์ใช้คนไปสืบดูก็ทราบว่าเป็นคนเขื่องใจ แต่พระเจ้าพิมพิสารก็ยังคงยืนยันว่าเป็นเสียงของคนมีทรัพย์มาก นางสนมนั้นจึงอาสารับไปนำมามา พระราชวังเองแล้วก็ออกเดินทางไปหากุมภโฆษกะและใช้อุบายให้เขานำทรัพย์ที่ฝังไว้มาให้แล้วแอบส่งทรัพย์นั้นมาสู่พระราชวัง

^{๓๕} พระพุทธโฆสจารย์ เรียบเรียง, มหามกุฏราชวิทยาลัย แปล, อัมมปัทฏฐกถาแปล ภาค ๔, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย), หน้า ๒๒๓-๒๒๔.

^{๓๖} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๐๕/๓๖๔.

ต่อมาพระราชาก็ให้ทหารไปจับตัวเขามาสู่พระราชวังและทรงสอบถามเขาเรื่องทรัพย์ ตอนแรกเขาปฏิเสธ แต่เมื่อพระราชาทรงแสดงกหาปณะของเขาที่นางสนมส่งมาให้ เขาก็ยอมรับ เพราะจำนนต่อหลักฐาน พระราชาทรงมอบตำแหน่งเศรษฐีให้แก่เขา พระศาสดาได้ทรงสดับเรื่องนั้น แล้วจึงตรัสว่า ชีวิตของบุคคลผู้เป็นอยู่อย่างนั้นถือว่าเป็นอยู่ด้วยธรรม ยศยอมเจริญแก่คนผู้มีความเพียร มีสติบริบูรณ์ มีการงานบริสุทธิ์ มักใคร่ครวญด้วยปัญญาแล้วจึงทำ สำรวมไตรทวาร เลี้ยงชีวิต โดยธรรม และไม่ประมาท^{๓๗} มองในแง่ของการดำรงชีวิต คนที่ประสบความสำเร็จในการสร้างฐานะ คือคนที่มองการณ์ไกล ทำในสิ่งที่เป็นการป้องกันความเสียหายหรือความล้มเหลวผิดพลาดที่จะเกิดขึ้น และนำความทุกข์ความเดือดร้อนมาให้ เช่น หาทรัพย์ไว้และสั่งสมทรัพย์ไว้ให้มากเพื่อป้องกันความขาดแคลนในอนาคต เป็นต้น ซึ่งผู้ที่ปฏิบัติได้มักไม่ค่อยได้รับความเดือดร้อนในการดำรงชีวิต เพราะเมื่อมีเหตุที่จะต้องใช้ทรัพย์ ก็สามารถนำทรัพย์ที่มีอยู่นั้นมาใช้จ่ายได้ตามความปรารถนา ทำให้ไม่ประสบทุกข์ที่เกิดจากความเกียจคร้านหรือความฟุ้งเฟ้อของตน

อุทาหรณ์เรื่องที่ ๒ มีดังนี้ ท่านพระสารีบุตรละทรัพย์ ๘๗ โกฏิบวชแล้ว ชักชวน น้องสาว ๓ คน คือนางจาลา อุปะจาลา สีสุปะจาลา และน้องชาย ๒ คน คือ นายจุนทะ และอุปเสนะ ให้บวชแล้ว เหลือแต่เรวตะคนเดียวเท่านั้นที่ยังไม่ได้บวช ลำดับนั้นมารดาของท่านคิดว่า อุปติสสะ บุตรของเราละทรัพย์ประมาณเท่านี้บวชแล้วยังชักชวนน้องสาว ๓ คน และน้องชายอีก ๒ คน ให้บวชตามด้วย เหลือแต่เรวตะผู้เดียวเท่านั้น ถ้าเธอจักชักชวนเรวตะให้บวชอีกคน ทรัพย์ของเราประมาณเท่านี้จักฉิบหาย วงศ์สกุลจักขาดศูนย์ เราจักผูกมัดเรวตะนั้นไว้ด้วยयरอกองเรือนตั้งแต่วเวลาที่เขายังเป็นเด็กแล ดังนั้นก็หมั้นหมายให้แต่งงานกับหญิงสาวคนหนึ่ง แต่ในที่สุดเรวตะก็หนีออกไปบวชตามพี่ชายอีกคนและได้บรรลอรหัตตในที่สุด^{๓๘} การที่ท่านพระสารีบุตรเถระชักชวนโยมน้องสาวและน้องชายให้บวชตามด้วย เพราะท่านเห็นโทษของการอยู่ครองเรือน และประโยชน์ของการออกบวช ซึ่งเป็นการดำรงชีวิตด้วยความไม่ประมาท เป็นความประมาทในฐานะมีโอกาสคับแคบในการอบรมจิต เพื่อให้เข้าถึงความสงบสุข ซึ่งเป็นระดับการดำรงชีวิตที่สูงกว่าการดำรงชีวิตของฆราวาส ตัดปัญหาเรื่องความกังวลและความลำบากในการทำมาหากินออกไป เป็นเรื่องของการอบรมพัฒนาจิตเพื่อละทุกข์โดยเฉพาะ

อุทาหรณ์เรื่องที่ ๓ มีดังนี้ วันหนึ่ง พาราณสีเศรษฐีไปสู่ที่บำรุงพระราชฯ พบปุโรหิต จึงถามถึงความเป็นไปของชนบท ซึ่งได้ทราบว่าอีก ๓ ปี จักเกิดฉาตภัย (ภัยความหิวหรือข้าวยากหมากแพงนั่นเอง) เศรษฐีได้ฟังคำนั้นแล้ว เพื่อป้องกันภัยที่จะเกิดขึ้นจึงให้บุคคลทำกสิกรรมเป็นอันมาก รับ

^{๓๗} พระพุทธโฆสจารย์ เรียบเรียง, มหามกุฏราชวิทยาลัย แปล, ธัมมปัทมฐกถาแปล ภาค ๒, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย,), หน้า ๙๗-๑๐๐.

^{๓๘} พระพุทธโฆสจารย์ เรียบเรียง, มหามกุฏราชวิทยาลัย แปล, ธัมมปัทมฐกถาแปล ภาค ๔, หน้า ๑๑๗-๑๒๑.

ซื้อจำเพาะข้าวเปลือกๆไว้ ให้ทำฉาง ๑,๒๕๐ หลัง บรรจุงข้าวเปลือกให้เต็มฉางทั้งหมด เมื่อฉางไม่พอกับบรรจุงไว้ในภาชนะมีตุ้มเป็นต้นจนเต็มแล้วชุดหลุมฝังข้าวเปลือกที่เหลือในแผ่นดิน ให้ขยำข้าวเปลือกที่เลือกจากที่ฝังไว้กับดินแล้วฉาบทาฝาทั้งหลาย สมัยต่อมา เมื่อภัยคือความอดอยากเกิดขึ้น ก็บริโภคนข้าวเปลือกที่เก็บไว้นั้น เมื่อข้าวเปลือกที่เก็บไว้ในฉางและในภาชนะมีตุ้มเป็นต้นหมดแล้ว จึงให้เรียกบริวารมาแล้วบอกให้ไปอาศัยที่ภูเขา หากประสงค์จะกลับคืนมาอีกก็ให้มาในเวลาที่มีภิกษาหาได้ง่าย ถ้าไม่อยากจะมา ก็จงอยู่ในที่นั้นเถิด คนเหล่านั้นได้ทำตามนั้นแล้ว^{๓๙} คติสอนใจในเรื่องนี้คือคนเราต้องรู้จักหาทางป้องกันปัญหาที่จะเกิดขึ้นอันจะมีผลกระทบต่อความเป็นอยู่คือก่อให้เกิดความทุกข์ยากและลำบาก ชีวิตจึงจะสามารถดำเนินไปได้ด้วยความสุข คนส่วนมากที่ประสบกับความเดือดร้อนในการทำมาหากินส่วนหนึ่งเกิดจากความไม่รู้จักรัประมาณตนในการบริโภค คือบริโภคเพื่อสนองความต้องการอันไม่มีที่สิ้นสุดและค่านิยมที่ผิด ๆ ของคนในสังคม หากรู้จักกำลังความสามารถของตนและปฏิบัติให้พอเหมาะกับฐานะของตน ปัญหาความเดือดร้อนในการทำมาหากินก็จะลดน้อยลงมากกว่านี้

๓.๒.๔ ความไม่ประมาทในการทำงาน

ความไม่ประมาทในการทำงาน หมายถึง ความเอาใจใส่ในการทำงาน ขยันทำมาหากินด้วยอาชีพสุจริต ละเว้นความเกียจคร้านและการประกอบอาชีพทุจริตทั้งหลาย คำสอนเกี่ยวกับความไม่ประมาทในการทำงาน เช่น ภิกษุทั้งหลาย ในชาติก่อน ภพก่อน กำเนิดก่อน ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์ละมิจฉาอาชีวะแล้ว ดำรงชีวิตอยู่ด้วยสัมมาอาชีวะ คือ เว้นขาดจากการโกงด้วยตาชั่ง การโกงด้วยของปลอม การโกงด้วยเครื่องตวงวัด การรับสินบน การล่อลวง การตลบตะแลง การตัด(อวัยวะ) การฆ่า การจองจำ การตีชิงวิ่งราว การปล้น และการชู้กรรโชก เพราะตถาคตได้ทำ สังสม พอกพูนทำให้กรรมนั้นไพบูลย์แล้ว หลังจากตายแล้ว ตถาคตจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ครอบงำเทพ เหล่าอื่นในเทวโลกนั้น ด้วยฐานะ ๑๐ คือ อายุทิพย์ วรรณะทิพย์ สุขทิพย์ ยศทิพย์ ความเป็นใหญ่ทิพย์ รูปทิพย์ เสียงทิพย์ กลิ่นทิพย์ รสทิพย์ โภภุญทิพย์ จูติจากเทวโลกนั้นแล้ว มาสู่ความเป็นอยู่อย่างนี้ได้ลักษณะมหาบุรุษ ๒ ประการนี้ คือ (๑) มีพระทนต์เรียบเสมอกัน (๒) มีพระเขี้ยวแก้วขาวงาม^{๔๐}

เกี่ยวกับเรื่องความไม่ประมาทในการทำงานนี้มีอุทาหรณ์ดังนี้ โพธิราชกุมารนั้น รับสั่งให้สร้างปราสาท ชื่อโกนันท มีรูปทางไม่เหมือนปราสาทอื่น ๆ ปรากฏเหมือนดังลอยอยู่ในอากาศ พระองค์ตรัสถามนายช่างว่า เคยสร้างปราสาทเช่นนี้แก่ใครอื่นไหม เมื่อได้ทรงทราบว่าเป็นศิลปะครั้งแรกของนายช่างก็ดำริว่า ถ้านายช่างนี้จักสร้างปราสาทมีรูปทรงอย่างนี้แก่คนอื่นเหมือนกัน ปราสาทนี้ก็จักไม่น่าอัศจรรย์ เราควรฆ่านายช่างนี้ ตัดมือและเท้ามัน หรือควักมันตายทั้งคูเสีย เมื่อเป็นเช่นนั้น

^{๓๙} พระพุทธโฆสจารย์ เรียบเรียง, มหามกุฏราชวิทยาลัย แปล, อัมมปัทมฐกถาแปล ภาค ๗, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย), หน้า ๔๕-๔๖.

^{๔๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๔๐/๑๙๖.

เขาจักสร้างปราสาทแก่คนอื่นไม่ได้ ท้าวเธอตรัสบอกความนั้นแก่มาณพน้อยบุตรของสญชีวก ผู้เป็นสหายที่รักของตน สญชีวมาณพได้บอกเรื่องนั้นแก่นายช่าง นายช่างจึงได้ระวางตัวและหาวิธีหนีจากปราสาทให้ได้โดยการแอบสร้างนกไว้ และสั่งภรรยาให้ขายของทุกสิ่งที่มีอยู่ในเรือนรวบรวมเงินและทองไว้ ฝ่ายพระราชกุมาร รับสั่งให้ล้อมปราสาทไว้ เพื่อป้องกันนายช่างหลบหนีไป เวลาที่นกสำเร็จแล้วก็สั่งภรรยาให้นำลูก ๆ ทั้งหมดมารับประทานอาหาร เสร็จแล้วให้บุตรและภรรยานั่งในห้องนกหลบหนีออกไปทางหน้าต่าง นกบินไปลงที่หิมวันตประเทศ สร้างนครขึ้นที่นั่น และได้เป็นพระราชา ทรงพระนามว่า กัณฐาหนะ ปกครองนครนั้น^{๔๑} พระพุทธศาสนาสอนให้บุคคลรู้จักละเว้นการงานที่มีโทษ ประกอบแต่การงานที่สะอาดสุจริต เพราะจะไม่สร้างปัญหาให้เดือดร้อนในภายหลัง การงานที่ทำนั้นจะสำเร็จประโยชน์ได้ก็ด้วยองค์ประกอบหลายอย่างซึ่งมีตนและผู้อื่นร่วมกันทำ หนึ่งในเหตุแห่งความสำเร็จที่สำคัญคือความรู้ความสามารถและความรับผิดชอบของตน นอกจากจะมีความสามารถในการแก้ปัญหาแล้วยังต้องมีความสามารถในการพัฒนางานให้ก้าวหน้าด้วย ความไม่ประมาทเป็นเสมือนที่ปรึกษาหรือผู้ช่วยที่ทำหน้าที่อยู่ตลอดเวลา ไม่เปิดโอกาสให้ความผิดพลาดหรือความเสียหายเกิดขึ้นได้

๓.๒.๕ ความไม่ประมาทในการศึกษา

ความไม่ประมาทในการศึกษา หมายถึง ความเอาใจใส่ในธุระคือการศึกษาหาความรู้เพื่อพัฒนาตนหรืองานของตน คำสอนเกี่ยวกับความไม่ประมาทในการศึกษา เช่น พระผู้มีพระภาคตรัสเตือนภิกษุทั้งหลายดังนี้ เธอทั้งหลายจงลุกขึ้นเถิด จงนั่งเถิด ความหลับจะมีประโยชน์อะไรแก่เธอทั้งหลายผู้เร่าร้อนด้วยโรคคือกิเลสมีประการต่าง ๆ ถูกลูกศรคือราคะเป็นต้นทิ่มแทงจนย่อยยับอยู่ เธอทั้งหลายจงลุกขึ้นเถิด จงนั่งเถิด จงบากบั่นขยันศึกษาปฏิบัติเพื่อบรรลุนิธิธรรมกันเถิด อย่าให้มัจจุราชรู้ว่า เธอทั้งหลายมัวแต่ประมาทลุ่มหลง แล้วบังคับให้หลงใหลอยู่ในอำนาจเลย^{๔๒}

เกี่ยวกับความไม่ประมาทในการศึกษานี้มีอุทาหรณ์ดังนี้ มหากาลอุบาสกได้อุปสมบทแล้วศึกษาวิปัสสนาธุระในพระพุทธศาสนา เพราะเห็นว่าตนบวชในวัยแก่ชราแล้ว ท่านเข้าไปเฝ้าพระศาสดาและทูลให้พระองค์ตรัสบอกโศสานิกถุรงค์จนถึงพระอรหันต์ ครั้นล่วงปฐมยาม เมื่อคนทั้งหลายนอนหลับกันหมดแล้วก็ได้ ไปสู่ป่าช้า เวลาใกล้รุ่ง เมื่อชาวบ้านยังไม่ตื่นตื่นนอน ก็ได้กลับมายังวิหาร ครั้นนั้น หญิงสัปเหร่อคนหนึ่งชื่อกาลิ ซึ่งเป็นผู้เฝ้าป่าช้า ได้เห็นที่ยืนที่นั่งและที่จงกรมของพระเถระเข้าก็แอบซุ่มดูว่าเป็นใคร ก็ได้เห็นพระเถระเดินมาในมัชฌิมยาม จึงเข้าไปไหว้แล้วเรียนถามถึงสิ่งที่เกิดขึ้น และแนะนำให้ท่านเรียนรู้อะเบียบของผู้อยู่ป่าช้าเสียก่อน เมื่อพระเถระถามว่าควรให้ทำอย่างไร จึงเรียนว่า พูตว่า ธรรมดาผู้อยู่ในป่าช้าควรแจ้งการอยู่ของตนแก่ผู้เฝ้าป่าช้า พระมหาเถระใน

^{๔๑} พระพุทธโฆสะจารย์ เรียบเรียง, มหามกุฏราชวิทยาลัย แปล, ธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๖, หน้า-๓.

^{๔๒} พุ.สุตต. (ไทย) ๒๕/๓๓๔-๓๓๕/๕๗๗.

วิหาร และนายบ้าน เพราะหากมีพวกโจรทำกรรมแล้วถูกพวกเจ้าของทรัพย์สะกดตามรอยเท้าไป ก็
จะทิ้งห่อสิ่งของไว้ในป่าช้าแล้วหลบหนีไป เมื่อเป็นเช่นนั้น พวกมนุษย์ก็จะรุมทำร้ายคนที่อยู่ในป่าช้า
แต่เมื่อได้แจ้งความแก่เจ้าหน้าที่เหล่านั้นแล้ว เจ้าหน้าที่เหล่านั้นก็จะช่วยกันป้องกันอันตรายได้ โดย
กล่าวรับรองว่า พวกตนรู้การอยู่ในป่าช้าของภิกษุ ท่านรูปนี้มีใจโจร ฉะนั้น จึงควรแจ้งการอยู่ในป่าช้า
แก่เจ้าหน้าที่เหล่านั้น ประการต่อมา ควรเว้นอาหารทั้งหลายมี ปลา เนื้อ แป้ง งาม และน้ำอ้อย เป็นต้น
ไม่ควรจำวัดกลางวัน ไม่ควรเป็นผู้เกียจคร้าน ควรปรารภความเพียร ไม่ควรเป็นผู้โอ้อวด เจ้าเล่ห์ ควร
เป็นผู้มีอัธยาศัยงาม เวลาเย็น เมื่อคนอื่นนอนหลับกันหมดแล้ว ควรมาจากวิหาร เวลาจวนรุ่ง เมื่อ
คนอื่นยังไม่ตื่นนอน ควรกลับไปวิหาร ถ้าพระผู้เป็นเจ้าอยู่ในที่นี้ด้วยอาการอย่างนี้ได้ ก็จักอาจทำกิจ
บรรพชิตให้ถึงที่สุดได้ ถ้าชาวบ้านนำศพมาทิ้ง เธอจักเตรียมศพบนเชิงตะกอนเพื่อให้พระเถระได้
พิจารณาสุกะ

ต่อมาวันหนึ่ง ชาวบ้านได้นำศพของกุลธิดานางหนึ่งมาทิ้งป่าช้า นางกาลิได้แจ้งให้พระ
เถระทราบ ท่านก็ได้มาพิจารณาสุกะ ซึ่งได้เห็นซากศพเวลาถูกไฟไหม้เป็นเหมือนแมงคอตต่าง เท้าทั้ง ๒
งอหงิกห้อยลง มือทั้ง ๒ กำเข้า หน้าผากได้มีหนังปกแล้ว พระเถระพิจารณาว่า สรีระนี้เป็น
ธรรมชาติทำให้ไม่วายกระสันแก่บุคคลผู้ดูแลอยู่ แต่บัดนี้ กลับถึงความสิ้นและความเสื่อมไป ดังนี้แล้ว
กลับไปที่พักกลางคืน นั่งพิจารณาถึงความสิ้นและความเสื่อมอยู่ว่า “สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีอัน
เกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ความสงบแห่งสังขารเหล่านั้นเป็นสุข” แล้ว
เจริญวิปัสสนา ในที่สุดท่านก็ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย^{๔๓} ภารกิจของพระมหากาล
นี้ การศึกษาและเอาใจใส่ในหน้าที่ของท่านก่อให้เกิดความสำเร็จของด้าน คือการศึกษาและปฏิบัติ
ตามระเบียบของภิกษุผู้อยู่ป่าช้า เช่น การแจ้งการอยู่ป่าแก่ผู้ปกครองยอมทำให้ป้องกันเหตุร้ายที่จะ
เกิดขึ้นแก่ตนโดยมีคนอื่นเป็นสาเหตุ และการทำหน้าที่ของภิกษุตามคำสั่งสอนของพระศาสดาย่อมทำ
ให้สำเร็จวิปัสสนาธุระได้

อุทาหรณ์เรื่องที่ ๒ มีดังนี้ หลังจากแสดงธรรมโปรดชฎิล ๓ พี่น้องแล้ว พระพุทธเจ้า
พร้อมพระอรหันต์จำนวนพันองค์นั้น เสด็จไปสู่อุทยานลัฏฐิวัน ใกล้พระนครราชคฤห์ ด้วยดำริว่า จัก
เปลื้องปญฺญญาที่ถวายเป็นแก่พระเจ้าพิมพิสาร พระเจ้าพิมพิสารพร้อมด้วยขามคธ ๑๒ นหุต
(๑๒๐,๐๐๐) ได้มาเฝ้าพระองค์เพื่อทรงฟังธรรม พระพุทธเจ้าได้ตรัสพระธรรมกถาอันไพเราะแด่
พระราชา พระองค์กับพราหมณ์และคฤหบดี จำนวน ๑๑ นหุต ได้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล อีกนหุตหนึ่ง
ตั้งอยู่ในสรณคมน์ วันรุ่งขึ้น พระพุทธเจ้าพร้อมพระสงฆ์เสด็จเข้าไปสู่พระนครราชคฤห์ ทรงทำมถิก
ในพระราชนิเวศน์ แล้วทรงรับเวฬุวนาราม^{๔๔} ซึ่งนับเป็นวัดแห่งแรกในพระพุทธศาสนา พระเจ้าพิม

^{๔๓} พระพุทธโฆษาจารย์ เรียบเรียง, มหามกุฏราชวิทยาลัย แปล, ธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๑, หน้า ๙๓-๙๖.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๙.

พิสารเป็นทิวฐานคติหรือแบบอย่างที่ดีของอุบาสกในพระพุทธศาสนา เพราะพระองค์ทรงบำเพ็ญประโยชน์ตนคือการฟังธรรมและประพฤติธรรมจนได้สำเร็จเป็นพระโสดาบัน และบำเพ็ญประโยชน์ผู้อื่นหรือประโยชน์ส่วนรวมคือการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี โดยเฉพาะผลแห่งประโยชน์ตนนั้นทำให้พระองค์ทรงได้ที่พึงอันประเสริฐของชีวิต แม้ทรงประสบกับทุกข์อันใหญ่หลวงคือมรณภัยก็เป็นเหมือนประสบกับทุกข์เล็กน้อย

อุทาหรณ์เรื่องที่ ๓ มีดังนี้ อุปติสสะ และโกลิตะเป็นเพื่อนกันมาตั้งแต่สมัยเด็ก ทั้งคู่เป็นลูกชายของนายบ้าน มีฐานะความเป็นอยู่ที่ดี เวลาจะไปไหน เช่น ไปเล่นสวนหรืออาบน้ำ ก็จะมีบริวารคอยแห่แหนไปด้วย วันหนึ่งทั้งคู่ชวนกันไปชมมหรสพประจำปีบนยอดเขา แต่วันนั้นเหตุการณ์ที่แปลกก็เกิดขึ้น คือทั้งคู่ไม่ได้หัวเราะหรือร้องไห้กับการแสดงเหมือนแต่ก่อน กลับคิดกันอย่างนี้ว่า จะมีประโยชน์อะไรในการดูมหรสพนี้ เคนเหล่านี้ทั้งหมดเมื่อมีอายุยังไม่ถึง ๑๐๐ ปี ก็จักตาย เราทั้ง ๒ ควรแสวงหาธรรมเครื่องพ้นอย่างเอก ดังนี้แล้วก็ตกลงจะบรรพชา และทั้งคู่ได้บรรพชาในสำนักของสญชัยปริพาชก ได้ศึกษาเล่าเรียนจนสำเร็จความรู้ที่อาจารย์มีอยู่ เมื่อเห็นว่าไม่ใช่หนทางที่จะทำให้หลุดพ้นได้จึงตัดสินใจออกจากสำนักของอาจารย์สญชัยและเที่ยวไปยังคามนิคม ชนบท ราชธานี เพื่อแสวงหาโมกขธรรมต่อไป ทั้งคู่ได้ทักทิกากันว่า ใครได้บรรลุอมตธรรมก่อน คนนั้นจักบอกแก่เพื่อนด้วย

สมัยหนึ่ง อุปติสสปริพาชกได้เห็นพระอัสสชิซึ่งเป็นหนึ่งในบรรดาพระปัญจวัคคีย์ และเกิดความเลื่อมใสในอิริยาบถของท่าน จึงได้ติดตามข้างหลังท่านไป หลังจากที่พระเถระบิณฑบาตและฉันเสร็จแล้ว อุปติสสะก็เรียนถามท่านว่า อินทรีย์ของท่านผ่องใสนัก ผิวพรรณก็บริสุทธิ์ผุดผ่อง ท่านบวชอุทิศเฉพาะใคร ใครเป็นศาสดาของท่าน หรือท่านชอบในธรรมของใคร ? พระเถระเมื่อจะแสดงความรู้ที่ตนบวชใหม่ จึงกล่าวว่าตนเป็นผู้ใหม่ บวชได้ไม่นาน เพิ่งมาสู่ธรรมวินัยนี้ จักไม่สามารถแสดงธรรมโดยพิสดารได้ ปริพาชกเรียนว่า ขอพระผู้เป็นเจ้ากล่าวตามสามารถเถิด จะน้อยหรือมากก็ตาม ชื่อนั้นเป็นภาระของข้าพเจ้า พระเถระจึงแสดงธรรมว่า “ธรรมเหล่าใด มีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และเหตุแห่งความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติตรัสอย่างนี้” อุปติสสะได้ฟังเพียง ๒ บทต้นเท่านั้นก็ได้สำเร็จเป็นพระโสดาบัน หลังจากนั้นก็ระลึกได้ถึงกติกาที่ได้ตกลงกันไว้ จึงได้เดินทางไปบอกอมตธรรมแก่โกลิตะด้วย^{๔๕} ความสนใจและหมั่นศึกษาหาความรู้พัฒนาจิตใจและปัญญาตนนี้ทำให้มนุษย์มีจิตใจและปัญญาเจริญงอกงาม ทำให้บุคคลธรรมดาคนหนึ่งสามารถกลายเป็นเอกบุคคลได้ และเป็นที่พึงอันประเสริฐของผู้อื่น คติสอนใจที่ได้จากอุทาหรณ์นี้ประการหนึ่งคือการเป็นครูที่ดีนั้นสามารถเป็นได้ด้วยการกระทำตนให้เป็นแบบอย่างที่ดี ซึ่งไม่จำเป็นต้องสอนคนอื่นก็ได้ ผู้ศึกษาจะเรียนรู้และประพฤติตามด้วยตัวเขาเอง หรือแม้หากจะสอนก็สามารถสอนผู้อื่นให้เชื่อตามได้โดยง่าย เพราะเขาเห็นว่าเราทำได้จริงเป็นอย่างนั้นจริงตามที่สอน

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๐-๑๒๔.

อุทาหรณ์เรื่องที่ ๔ มีดังนี้ นางวิสาขา ธิดาของธนัญชัยเศรษฐีจะแต่งงานกับบุตรของมิคารเศรษฐี ธนัญชัยเศรษฐีจึงเรียกธิดามาโอวาทเกี่ยวกับหลักที่สะใภ้พึงปฏิบัติในเวลาที่ดินอยู่ในตระกูลของสามีว่า ลำดับนั้น เศรษฐีคิดว่า "ธิดาของเรา จักไปพรั่งนี้" นั่งในห้อง ให้ธิดานั่งในที่ใกล้แล้วได้ให้โอวาทว่า ธรรมดาหญิงที่อยู่ในสกุลพ่อแม่พ่อแม่ไม่ควรนำไฟภายในออกไปภายนอก ไม่ควรนำไฟภายนอกเข้าไปภายใน พึงให้แก่คนที่ให้เท่านั้น ไม่พึงให้แก่คนที่ไม่ให้ พึงให้แก่คนที่ให้ทั้งที่ไม่ให้ พึงนั่งให้เป็นสุข พึงบริโภคให้เป็นสุข พึงนอนให้เป็นสุข พึงบำเรอไฟ และพึงนอนน้อมเทวดาภายใน โอวาท ๑๐ สำหรับหญิงสะใภ้มีอธิบายดังนี้ (๑) ไม่ควรนำไฟภายในออกไปภายนอก หมายถึง หญิงสะใภ้แม้จะเห็นโทษของแม่ผัวพ่อผัวและสามีของตนแล้ว ก็อย่านำไปพูดให้คนอื่นฟัง เพราะขึ้นชื่อว่าไฟเช้นกับไฟชนิดนี้ย่อมไม่มี (๒) ไม่ควรนำไฟภายนอกเข้าไปภายใน หมายถึง แม้ได้ยินคนอื่นนินทาหรือกล่าวโทษของพ่อผัว แม่ผัว หรือสามี ก็ไม่ควรนำมาเล่าให้คนอื่นเล่านี้ฟัง เพราะเป็นเหมือนนำไฟภายนอกมาสูมเรือนตน (๓) ควรให้แก่คนที่ให้เท่านั้น หมายถึง ควรให้แก่คนที่ยืมสิ่งของไปแล้วนำมาคืนให้เท่านั้น (๔) ไม่ควรให้แก่คนที่ไม่ให้ หมายถึง ไม่ควรให้แก่ผู้ที่ยืมสิ่งของแล้วไม่ให้คืน (๕) ควรให้แก่คนที่ให้ทั้งที่ไม่ให้ หมายถึง เมื่อญาติและมิตรยากจนมาถึงแล้ว คนเหล่านั้นจะสามารถใช้คืนหรือไม่ก็ตาม ก็ควรให้แก่พวกเขา (๖) พึงนั่งเป็นสุข หมายถึง ขณะที่สะใภ้กำลังนั่งอยู่เมื่อเห็นแม่ผัวพ่อผัวและสามีแล้ว ควรลุกขึ้นในที่ ๆ ตนควรลุกขึ้น (๗) พึงบริโภคเป็นสุข หมายถึง สะใภ้ไม่ควรบริโภคก่อนแม่ผัวพ่อผัวและสามี ควรจัดเตรียมอาหารให้คนเหล่านั้นรับประทานก่อน ตนเองจึงค่อยบริโภคในภายหลัง (๘) พึงนอนเป็นสุข หมายถึง สะใภ้ไม่ควรนอนก่อนแม่ผัวพ่อผัวและสามี ควรปรนนิบัติคนเหล่านั้นก่อน ตนเองจึงค่อยนอนทีหลัง (๙) พึงบำเรอไฟ หมายถึง ควรเห็นแม่ผัวพ่อผัวและสามีเป็นเหมือนไฟและพระยานาค คือเป็นสิ่งที่ควรเคารพบูชา (๑๐) พึงนอนน้อมเทวดาภายใน หมายถึง ควรเห็นแม่ผัวพ่อผัวและสามีเป็นเหมือนเทวดา เพราะนางวิสาขาได้ปฏิบัติตามโอวาทของบิดานี้ เมื่อมีปัญหาเกิดขึ้นขณะที่ตนอยู่ภายในตระกูลของสามี ก็สามารถแก้ไขปัญหานั้นได้และสามารถเปลี่ยนพ่อผัวผู้เป็นมิถิยาภักดิ์ให้เป็นสัมมาภักดิ์ หันมานับถือพระพุทธศาสนาได้^{๔๖} คติจากโอวาท ๑๐ ของธนัญชัยเศรษฐีนี้สามารถสรุปได้ ๔ ประการคือ (๑) การไม่ส่อเสียด ซึ่งเป็นเหตุแห่งความแตกแยกสามัคคี (๒) การปฏิบัติต่อผู้อื่นอย่างเหมาะสม ซึ่งพิจารณาจากฐานะความสัมพันธ์ของตนและผู้อื่นที่เกี่ยวข้องนั้น (๓) การรับใช้หรือให้บริการผู้อื่น (๔) ความอ่อนน้อมถ่อมตนต่อผู้อื่น

^{๔๖} พระพุทธโฆสจารย์ เรียบเรียง, มหามกุฏราชวิทยาลัย แปล, ธรรมปัทมฎกปาฐก ภาค ๓, หน้า ๘๘, ๙๔-๙๖.

๓.๒.๖ ความไม่ประมาทในการปฏิบัติธรรม

ความไม่ประมาทในการปฏิบัติธรรม หมายถึง ไม่ประพฤติกุศลธรรม ประพฤติแต่กุศลธรรม หมั่นพัฒนาจิตและปัญญาของตนตามหลักคำสอนพระพุทธศาสนา ท่านจงดูสังขารทั้งหลาย โดยความเป็นของแปรผันโดยความเป็นทุกข์ และอย่าดูโดยความเป็นอัตตา จงดับราคะแรงกล้า อย่าถูกราคะเผาผลาญบ่อย ๆ เลย ท่านจงอบรมจิต ให้มีอารมณ์เดียวให้ตั้งมั่นดี ด้วยการพิจารณาเห็นว่าไม่งาม จงอบรมกายคตาสติ และจงเป็นผู้เบื่อหน่ายให้มาก ท่านจงอบรมความไม่มีนิमित และจงถอนมานานุสัยจากนั้น ท่านจักเป็นผู้สงบ เทียบไป เพราะละมานะได้^{๔๗}

เกี่ยวกับความไม่ประมาทในชีวิตนี้มีอุทาหรณ์ดังนี้ ในกาลแห่งพระพุทธเจ้าพระนามว่า วิปัสสิ กุฎุมพี ๒ ที่น้อง คีอมหากาล จุลกาล ให้หว่านไร่ข้าวสาละไวกวาม ต่อมาวันหนึ่ง จุลกาลไปไร่ข้าวสาละ ฝึกข้าวสาละกำลังท้องตันหนึ่งแล้วชิมดู ปรากฏว่ามีรสอร่อยมาก เขาต้องการจะถวายเป็นคัมภีร์ทานแด่พระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข จึงเข้าไปหาพี่ชายแล้วบอกความต้องการนั้น พี่ชายได้ห้ามเขาเสีย เพราะเห็นว่าการฝึกข้าวสาละกำลังท้องทำทานไม่มีใครเขาทำกัน เมื่อเขาเจ็บป่วยบ่อย ๆ พี่ชายจึงแบ่งนาให้กับน้อง หากเขาต้องการจะทำสิ่งใดก็ให้ทำในส่วนนาของตน จุลกาลได้ขอแรงงานเพื่อนบ้านจำนวนมากมาฝึกกรรมข้าวสาละทำข้าวต้มถวายสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข เวลาเสร็จกิจก็ตั้งความปรารถนาได้รู้ธรรมอันเลิศก่อนพระสาวกทั้งปวง นอกจากนี้เขาก็ได้ถวายเป็นคัมภีร์ทานในการทำน้อกรรม ๙ ครั้ง^{๔๘} ทานหรือการให้น้อยมค้ำจุนโลกหรือสังคมให้ดำรงอยู่ได้ เพราะคนเราไม่สามารถดำรงอยู่ในสังคมโดยปราศจากความช่วยเหลือจากผู้อื่นได้ โดยเฉพาะคนที่เพียงพอสมบูรณ์แล้วหากรู้จักแบ่งปันแก่คนอื่นก็เป็นการได้ให้ความสุขแก่คนอื่น ทำให้ลดช่องว่างของสังคมลงได้ โดยเฉพาะสถาบันพระพุทธศาสนามีความจำเป็นที่ต้องอาศัยการอุปถัมภ์บำรุงจากอุบาสกอุบาสิกา เพราะหน้าที่หรือกิจของภิกษุท่านไม่เกี่ยวข้องกับการทำมาหากินเลี้ยงชีพตนเอง เป็นรูปแบบชีวิตที่ต้องอาศัยผู้อื่นเป็นอยู่โดยการอุปถัมภ์ปัจจัย ๔ จากฆราวาส

อุทาหรณ์ที่ ๒ มีดังนี้ ในเมืองสาวัตถี ได้มีอุบาสกผู้ปฏิบัติธรรมประมาณ ๕๐๐ คน อุบาสกที่เป็นหัวหน้า มีบุตร ๗ คน ธิดา ๗ คน เขาพร้อมทั้งบุตรและภรรยาเป็นผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม มีความยินดีในการให้ทาน ต่อมาเขาได้ป่วย และประสงค์จะฟังธรรม จึงส่งคนไปนิมนต์พระสงฆ์มาเจริญพระพุทธมนต์ พระศาสดาทรงส่งภิกษุทั้งหลายไปเจริญพระพุทธมนต์แก่เขาและพระสงฆ์ได้แสดงสติปัฏฐานสูตรแก่เขา ขณะนั้น รถ ๖ คัน ประดับด้วยอสังการทุกอย่าง เทียมม้าสินธพพันตัว ประมาณได้ ๑๕๐ โยชน์ มาจากเทวโลก ๖ ชั้น เทวดายืนอยู่บนรถเหล่านั้น ต่างก็เชื้อเชิญให้อุบาสกไปเทวโลกของตน อุบาสก ไม่ปรารถนาจะให้เป็นอันตรายแก่การฟังธรรม จึงบอกเทวดาให้รอก่อน ภิกษุ

^{๔๗} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๒/๓๐๘.

^{๔๘} พระพุทธโฆษาจารย์ เรียบเรียง, มหามกุฏราชวิทยาลัย แปล, ธัมมปัทมฐกถาแปล ภาค ๑, หน้า

ก็หยุดแสดงสติปัญญาสูตรแก่เขาทันทีเพราะเข้าใจว่าอุบาสกบอกให้หยุด เขาจึงได้ชี้แจงให้ทราบเรื่องที่เกิดขึ้นนั้น เมื่อทำกาละแล้วก็ดำรงอยู่บนรถที่มาจากภพดุสิต อัตภาพของเขาสูงประมาณ ๓ คาวุต ประดับด้วยอลงการหนักได้ ๖๐ เล่มเกวียน เกิดในทันใดนั่นเอง มีนางอัสรพณหนึ่งแวดล้อมแล้ว วิมานแก้วประมาณ ๒๕ โยชน์ก็ปรากฏขึ้นแก่เทพบุตรนั้น^{๔๙} คติจากเรื่องนี้คือผู้ทำกรรมดีย่อมได้รับ ผลการกระทำที่ดี และคนดีย่อมเป็นที่ต้องการของคนอื่น เพราะเป็นผู้สร้างประโยชน์และความสุขแก่ผู้อื่น สมาคมด้วยก็ได้รับสุข

อุทาหรณ์ที่ ๓ มีดังนี้ ในอดีตกาล มาณพชื่อว่ามฆะเป็นผู้ใฝ่ในการทำประโยชน์ต่อส่วนรวม เขาได้ทำสถานที่ต่าง ๆ ให้เป็นสถานที่พักผ่อนของคนทั่วไป ในฤดูหนาว เขาได้ก่อไฟให้คนที่มาพักนั้นผิง ฤดูร้อน ได้ให้น้ำ ภายหลัง มีคนอื่นมาร่วมบำเพ็ญสาธารณประโยชน์กับเขาด้วยและมีเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ รวมทั้งหมดเป็น ๓๓ คน ต่อมาพวกเขาได้สร้างศาลาพักริมทาง แต่เนื่องจากพวกเขาไม่ยินดีในมาตุคาม ดังนั้นจึงไม่ได้ให้ส่วนบุญแก่มาตุคาม นางสุธรรมมาเป็นคนฉลาดจึงได้คบคิดกับนายช่างไม้แล้วขอร้องให้นายช่างช่วยทำให้เขามีส่วนบุญในศาลาด้วย พร้อมกับให้ค่าจ้างแก่ช่างไม้ นั้น ซึ่งช่างไม้ก็รับค่าแล้วทำข้อฟ้าสลักชื่อของนางสุธรรมมาไว้ด้วย มาณพ ๓๓ คน ให้บุกระดาน ๓๓ แผ่น เพื่อให้ผู้มาอาศัยได้นั่งพักผ่อน พร้อมกันนั้นได้ปลูกต้นทองหลางและปูแผ่นศิลาไว้ที่โคนต้นทองหลางนั้นด้วย นางสุธรรมมามีศาลาสุธรรมา แต่นางสุนันทายังไม่ได้มีส่วนบุญด้วยจึงให้ชุดสระโบกขรณีเพื่อให้คนผู้มาพักที่ศาลาได้อาบและดื่ม นางสุจิตราได้สร้างสวนสำหรับพักผ่อนหย่อนใจชมความงามของต้นไม้และดอกไม้ ส่วนนางสุซาดาเป็นคนประมาท คิดว่าสิ่งใดที่มฆะมาเป็นผู้เป็นสามีทำ สิ่งนั้นก็เกิดผลแก่ตนเหมือนกัน จึงไม่ได้สร้างกุศลกรรมใด ๆ เหมือนผู้อื่น มฆะมาณพได้บำเพ็ญวัตรบท ๗ คือ (๑) บำรุงมารดาบิดา (๒) ประพฤติอ่อนน้อมต่อผู้เจริญในตระกูล (๓) พูดคำสัตย์ (๔) ไม่พูดคำหยาบ (๕) ไม่พูดส่อเสียด (๖) กำจัดความตระหนี่ (๗) ไม่โกรธ ในเวลาสิ้นชีวิตก็ได้เกิดเป็นท้าวสักกเทวราชในภพดาวดึงส์ แม้สหายของเขาทั้ง ๓๒ คนก็เกิดในที่นั้นเหมือนกัน^{๕๐} สังคมปัจจุบันมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กันน้อย ทั้งนี้เพราะคนส่วนมากมักเห็นแก่ตัวเพื่อความอยู่รอดและความสะดวกสบายแห่งตน คนที่ยอมให้ตนลำบากเพื่อให้คนอื่นได้รับสุขนั้นหาได้ยาก เพราะใคร ๆ ก็ไม่ปรารถนาความยากลำบาก เมื่อมีคนเห็นแก่ตัวมาก สังคมก็อยู่ไม่ได้ เพราะนั่นหมายถึงมีการแก่งแย่งเบียดเบียนกันมาก ฉะนั้น การรู้จักเสียสละแก่ผู้อื่นจึงเป็นธรรมที่นำปรารถนาและควรให้เกิดมีในสังคมให้มาก เพราะทำให้สังคมมีความเจริญและได้รับสุขแห่งการอยู่ร่วมกัน วัตรบท ๗ ที่มฆะมาณพได้บำเพ็ญนี้ควรได้นำมาสั่งสอนและปฏิบัติตามในสังคมปัจจุบัน คือการบำรุงบิดามารดาทำให้บุคคลได้แสดงออกซึ่งความกตัญญูทุกเวทีอันนับว่าเป็นเครื่องหมายแห่งคนดี ความอ่อนน้อมถ่อมตนต่อผู้ใหญ่ทำให้คน

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๓-๑๗๕.

^{๕๐} พระพุทธโฆสจารย์ เรียบเรียง, มหามกุฏราชวิทยาลัย แปล, ธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๒, หน้า ๑๔๖-๑๕๔.

เคารพเชื่อฟังกัน การเคารพเชื่อฟังกันทำให้คนปกครองกันได้ จะทำอะไรก็สะดวกและได้รับผลสำเร็จ ความวุ่นวายที่เกิดขึ้นในสังคมไทยปัจจุบันส่วนหนึ่งเกิดจากการที่คนทั้งหลายไม่เคารพเชื่อฟังกัน ไม่ยอมรับในอำนาจหน้าที่ของผู้อื่น การใช้อำนาจบังคับให้ทำตามนั้นเป็นสิ่งที่ไม่ยั่งยืน อาจเกิดปัญหาได้ในอนาคตเมื่อคนทั้งหลายหมดความอดทนและไม่เกรงกลัวอีกต่อไป การพูดวีสัจจิดและการไม่โกรธทำให้คนทั้งหลายไม่ทะเลาะวิวาท บาดหมางใจกัน วิว้าวางใจกัน และไม่สร้างศัตรูแค้น

อุทาหรณ์ที่ ๔ มีดังนี้ ท้าวสักร์เทวราชประสงค์จะถวายทานแก่พระมหากัสสปเถระด้วยพระองค์เอง จึงแปลงกายเป็นช่างหูกผู้เฒ่า ส่วนนางสุชาดาให้แปลงเป็นหญิงแก่ภรรยาของช่างหูก แล้วทรงนิรมิตถนนช่างหูกขึ้นสายหนึ่งประทับซึ่งหูกอยู่ ฝ่ายพระเถระ เดินบ้ายหน้าเข้าเมือง ด้วยหวังว่า จักทำความสงเคราะห์พวกคนเข็ญใจ และได้พบคนแก่ทั้ง ๒ พระเถระเห็นว่าทั้งคู่แก่แล้วยังคงทำงานอยู่จึงคิดว่าไม่มีใครเข็ญใจกว่านี้อีกแล้ว จึงได้เลือกที่จะสงเคราะห์ด้วยการรับบิณฑบาต เมื่อพระเถระมาถึงเรือนทั้ง ท้าวสักร์ก็แปลงก็เสด็จเข้าไปภายในเรือนแล้วทรงกดข้าวสุกออกจากหม้อใส่จานเต็มบาตรแล้ว บิณฑบาตนั้นได้มีแกงและกับมากมาย และส่งกลิ่นหอมตลบทั่วกรุงราชคฤห์แล้ว^{๕๑} คติสอนใจที่ได้จากเรื่องนี้คือคนเราแม้จะได้ดีหรือประสบความสำเร็จตามที่ตั้งใจไว้แล้วก็ไม่ควรยินดีหรือหยุดเพียงแค่นั้น เพราะความสำเร็จหรือความดีงามสามารถสร้างสรรค์ให้ดีกว่านั้นได้อีก ซึ่งทำให้ได้รับผลในระดับที่มากขึ้น

สรุปจากการวิเคราะห์ความไม่ประมาท คือ เป็นการเตือนตนไม่ให้ประมาท โดยธรรมชาติของมนุษย์ผู้ไม่ได้ฝึกอบรมจิตและปัญญาของตนมักจะปล่อยใจไปในอารมณ์ที่น่าปรารถนา เมื่อประสบกับสิ่งที่ตนไม่ต้องการก็เกิดความทุกข์ใจ การดำรงชีวิตเช่นนี้ได้ชื่อว่าเป็นอยู่ด้วยความประมาท ความประมาทนี้เชื่อว่าเป็นบ่อเกิดแห่งความผิดพลาดความพลั้งพลาดทั้งหลาย และเป็นเหตุแห่งทุกข์ หากผู้ปฏิบัติได้พิจารณาความเสื่อมของสังขารทั้งหลาย ก็จะเป็นการเตือนตนให้มีสติหรือไม่ให้ประมาท เมื่อมีความไม่ประมาท การดำเนินชีวิตก็จะไม่เกิดความผิดพลาด เช่น ไม่ประพฤติดิตศีลธรรมด้วยอำนาจความพอใจ เป็นต้น

๓.๓ การนำประโยชน์ที่ได้จากปัจฉิมโอวาทมาใช้ในชีวิตประจำวัน

๓.๓.๑ ประโยชน์ต่อบุคคล ความไม่ประมาทมีประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่และการดำเนินชีวิต เช่น ในการปฏิบัติหน้าที่หรือการดำเนินชีวิตที่มีความเสี่ยง ต่ออุบัติเหตุมาก ในการทำงานที่ละเอียดประณีต ในการครองเรือน ในการป้องกันโรค ตัวเราเองไม่นิ่งนอนใจ เรากระตือรือร้นในการที่จะพัฒนาชีวิตของตน ให้วันเวลาผ่านไปอย่างดีที่สุด เป็นประโยชน์ที่สุด

^{๕๑} พระพุทธโฆสจารย์ เรียบเรียง, มหามกุฏราชวิทยาลัย แปล, ธัมมปัทมฐกถาแปล ภาค ๓, หน้า ๑๒๑-๑๒๓.

๓.๔.๒ ประโยชน์ต่อเศรษฐกิจและสังคม ตลอดจนอารยธรรมของโลก ก็ต้องศึกษาวิเคราะห์เหตุปัจจัยเพื่อให้ไม่ประมาทว่า อะไรจะเป็นเหตุปัจจัยแห่งความเสื่อม แล้วก็แก้ไขป้องกันเหตุปัจจัยเหล่านั้น อะไรที่จะเป็นเหตุปัจจัยของความเจริญงอกงาม ก็ชวนกันริบสร้างสรรค์ขึ้น

เมื่อบุคคลไม่ประมาทแล้วจะทำให้ลดการสูญเสียจากการดำเนินชีวิต เช่น ไม่ประมาทในการใช้รถใช้ถนน ก็จะช่วยให้ลดอุบัติเหตุไม่ต้องเสียทรัพย์สินเงินทอง เช่นค่ารักษาพยาบาล หรือซ่อมรถ รวมถึงค่าสินไหมทดแทนคู่กรณี ทำให้สังคมเกิดสันติสุข

๓.๔.๓ ประโยชน์ต่อพระพุทธศาสนา คือ ได้แก่การเรียนรู้เข้าใจในหลักธรรมเรื่องความเสื่อมของสังขารและความไม่ประมาทแล้วทำให้ชาวพุทธเห็นประโยชน์และคุณค่านำไปเป็นเตือนสติในการดำเนินชีวิตให้เกิดศรัทธาในพระพุทธศาสนา

๓.๔ สรุป

ความเสื่อมเป็นลักษณะของสังขาร เป็นการมองโดยภาพรวม แต่หากจำแนกก็สามารถจำแนกหรือแบ่งได้เป็น ๓ ลักษณะที่สำคัญคือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งรวมแล้วเรียกว่าความเสื่อม ตามนัยพระอภิธรรมท่านจำแนกโดยพิสดาร การจำแนกโดยสภาวะ เช่น รูป ๔ ได้แก่ อาหารรูป กัมมรูป อุตฺตรรูป จิตตฺตรูป เป็นต้น ความเสื่อมของขันธ์ ๕ ได้แก่ ความเสื่อมของรูป เช่น ความทรุดโทรม ความแตกสลายแห่งรูป เป็นต้น ความเสื่อมของเวทนา เช่น สุขเวทนาตั้งอยู่ได้ไม่นานก็แปรเปลี่ยนเป็นทุกข์เวทนาแทน เป็นต้น ความเสื่อมของสัญญา เช่น ความหลงลืม สัญญาวิปัลลัส เป็นต้น ความเสื่อมของสังขาร เช่น ความเป็นไปแห่งสังขารในปวัตติกาลที่มีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป อยู่ทุกขณะ หาความแน่นอนยังยั้งไม่ได้ ดังนั้นความยึดมั่นในสังขารจึงเป็นเหมือนการสร้างวิมานในอากาศ เพราะหาสาระหรือความเป็นตัวตนไม่ได้ ความเสื่อมของวิญญาน เช่น การรู้อารมณ์มีความผิดพลาดคลาดเคลื่อน เป็นต้น ความทุกข์จะเกิดขึ้นได้เพราะมนุษย์ไม่เข้าใจความจริงของสังขารทั้งหลาย เห็นสิ่งที่เปี่ยมมาเป็นความจริง หรือเข้าใจสิ่งที่ ไม่ใช่ตัวตนว่าเป็นตัวตน ส่วนความเสื่อมของสังขารทั่วไปหมายเอาสังขารทั้งที่มีใจครองและไม่มีใจครอง เป็นสังขารในไตรลักษณ์ ซึ่งก็มีลักษณะไม่แตกต่างจากสังขารที่เป็นรูปขันธ์

ความไม่ประมาทในกาลเวลา就是不ปล่อยวันเวลาให้ล่วงไปโดยเปล่าประโยชน์ เห็นทุกวินาทีเป็นสิ่งที่มีความสำคัญ ดังนั้นเวลาสำหรับคนประเภทนี้จึงเป็นเวลาแห่งการทำประโยชน์ทั้งแก่ตนและผู้อื่น ความไม่ประมาทในวัยคือไม่มัวเมาหรือหลงว่าตนเองยังเป็นหนุ่มสาวแล้วไม่ประพฤติธรรม เพลิดเพลินในกามคุณ ผลัดวันประกันพรุ่งว่าถึงวัยที่เหมาะสมแล้วจึงค่อยทำความดี ซึ่งอาจไม่มีโอกาสตามที่ตั้งใจไว้ก็ได้เพราะมรณภัย เป็นต้น ความไม่ประมาทในชีวิตคือการรู้จักห้ามและป้องกันโทษที่จะพึงเกิดแก่ตน และชวนชววยสร้างทางหรือเหตุแห่งความสุขที่จะพึงเกิดขึ้นแก่ชีวิต ความไม่ประมาทในการงานคือประกอบแต่สัมมาชีพ ละเว้นการงานที่มีโทษ และตั้งใจทำหน้าที่ของ

ตนให้ดีที่สุด ความไม่ประมาทในการศึกษาคือศึกษาหาความรู้เพื่อพัฒนาตนเองอยู่เสมอ รวมทั้งการพัฒนาสังคมด้วย ส่วนความไม่ประมาทในการปฏิบัติธรรมคือการปฏิบัติตนตามหลักคำสอนของศาสนาเพื่อละเว้นความชั่วหรือสิ่งที่เป็นโทษ เพิ่มพูนความดีงามหรือสิ่งที่มีคุณค่าสารประโยชน์